

Юрій Липа

Рубан

Юрій Липа

Рубан

НОВЕЛЯ

УКРАЇНСЬКИЙ
Б. 666
МУЗЕЙ-АРХІВ

Юрій Липа

ПЕРЕДМОВА

Літературний дорібок Юрія Липи, якщо йде про кількість написаних творів, невеликий, але велике значення має їхня якість. Юрій Липа — це повнокровний український письменник з усіма прикметами європейця. Тематично розробляв письменник Липа українські сюжети з часів козацької доби, давши прекрасну повість „Козаки в Московії“, написану архаїзованою мовою. В тій повісті автор чітко накреслив різниці між московським і українським народом, вказуючи вищість українців над своїми північними сусідами, його вищий рівень культури, його ідейність. З часів наших визвольних змагань залишив Ю. Липа по собі три книжки новель, яким дав одну назву „Нотатник“. Новелі ці відзначаються оригінальним стилем і високими мистецькими засобами. В них автор показує героїзм синів української землі, що в боротьбі за свободу кладуть свої голови за святу справу.

Як поет став Ю. Липа відомий двома витриманими збірками: „Суворість“ і „Вірую“ що стали улюбленою лектурою молоді і старших. По різних літературних журналах розкидано безліч його прозових і поетичних творів, що ждуть зібрання в одну книжку.

Окреме місце в діяльності Ю. Липи як публіциста і літературознавця займають дві його книги: „Призначення України“ і „Бій за українську літературу“, в яких накреслено шлях імовірного розвитку української духовности та з яких б'є глибока віра у вищість українців, палке переконання у великості української нації. До цього типу творів слід зачислити його брошури: „Українська раса“, „Українська доба“ та „Розподіл Росії“ тощо, що нарobili в свій час багато шуму й викликали широку дискусію в інтелектуальних колах українців.

Займаючись науковими справами, Ю. Липа був близьким співробітником „Чорноморського Інституту“ та „Українського Наукового Інституту“ в Варшаві.

Як громадський діяч, брав живу участь в об'єднанні поневолених народів „Прометей“ та в українському громадському житті.

Вся ця широка і багатогранна письменницько-громадська діяльність не ставала Ю. Липі на перешкоді виконувати його професію у Варшаві, опісля в Галичині, якою він здобув славу визначного і успішного лікаря. Як медик, не забував він у своїй письменницькій діяльності про цю ділянку, видавши низку книжок з обсягу лікування, з яких найбільш відомою та популярною є „Ліки під ногами“.

Новелу „Рубан“, що її передрук передаємо читачам, взято з I тому „Нотатника“ Ю. Липи. В цій новелі автор накреслює українського повстанця Рубана, що, зазнавши болючого приниження з боку червоних наїзників, шукає самочинно на них помсти.

З цього твору віє незгасаємою вірою в слушність змагань України за свої права. В ім'я цих ідеалів Юрій Липа в час новітнього змагання українського народу сам опиняється в лавах українських повстанців і серед них гине геройською смертю літом 1945 р.

Юрій Липа *1900 р., родом з Керчі, учасник визвольних змагань, широковідомий український діяч і письменник, своїми творами та своїм життям присвчує українцям палаючим прикладом, що проти ворогів України і за її волю треба повсякчасно боротися мечем, зброєю, а якщо немає сталі й заліза, вести безупинну боротьбу — пером.

Таким був Юрій Липа.

І таким він назавжди залишиться в пам'яті українського народу.

А „Рубан“, виданий на чужині, — це скромне відзначення пам'яті великого борця в перші роковини його геройської смерті.

М. Колосенко

Рубан.

В Дев'ятнадцятому, на провесні — зелений подих.

— Ану, брате...

В Дев'ятнадцятому, на провесні — голоси:

— Ану, брате, ходім...

В Дев'ятнадцятому, на провесні — на пів неба залопотіли прапори, прапори зелені, прапори жовтоблакітні, прапори армій селянських.

Всі теє лопотіння почули — і міста, і містечка, і хутори... Ідуть ліси Переяславські, ідуть ліси Таращанські, ліси Полтавські, ліси Свининські...

Ідуть люде з обрізаними з Холодного Яру, поспішають із Вовчого Горла, чути голоси з Чорного Лісу:

— Ану, брате, ходім із червоних прапорів онучі драти!

В Дев'ятнадцятому, на провесні вийшов із Києва, із Тиховод, із Оболонської пристані старий пароплавчик „Гоголь“. Вийшов підмальований, колодами обложений, кулеметами обставлений — чиста канонерка.

Іде широким Дніпром.

Димарем похихкує, колесами пошиплює, то заверне вниз, то заверне вгору — іде до Трипільських плавань.

З під дощок і колод комсомольці шварготять — все тільки „Ми“ та „Ми“. А вгорі над ними чер-

воний прапор — довгим язиком на вітрі. Колір червоний, колір насильства, колір убивства, — гей, Трипілля, на тебе їдуть карателі з Києва, на тебе, зелене Трипілля!

— Товаришу командир, — каже сивий капітан, що його змобілізовано, — товаришу, тут нам не легко буде пройти. Звиніть, товаришу, що правду скажу — я, старий капітан. Тут, у цьому місці — рухомі мілини. Як ухопить колесо, — не легко буде.

А на ті слова з чагарів і кущів, що нависли над водою, кулі заговорили. Тарахкотять по блискі панциря, по колодах, по дошках свіжо мальованих:

— Не — лег — ко — не — лег — ко — буде — де — то — ва — ри — шам!

Відповідають кулемети, командує командир комсомольців. А бють кулі з берега — якби звідусіль. На старому капітанові шапку прострілено.

— Товаришу командир, — каже старий капітан із білим волоссям на вітрі, — товаришу, ми вже на мілині осіли.

Проклинає командир: — А машини?

— А машини попсовані. Джерело тут десь під водою є, — до берега нас обертає. А з берега тут води, товаришу, по коліна, по пояс...

На ті слова, — осуваються на дошки ранені кулеметники-комсомольці з плачем і прокльонами. На ті слова виходять з кущів у кучмах із шликами добрі люде. Виходять, пробують: чи дійсно воно води тут по пояс, по коліна?

Попробують, зупиняться, бомбою розмахнуться в „Гоголя“ — і далі.

— Здавайсь, червона сволоч, здавайсь! — гукають пронизливо із лоскотом, із розляганням далеким.

— Товаришу, — кричить старий капітан, а його голос заглушує вибухи і крики. — Товаришу, гляньте, такий був пишний прапор, а на длахміття роздерли його селянські кулі. Гляньте, деж ділось то „Да здравствует“?

— Да здравствует, — кричить йому в очі молодий, задиркуватий командир і плює кровю, він ранений в груди: — і прощай, діду!

— Ах, ніколи не бачив я такого пишного весіннього сонця, як сьогодні! Ніколи я не думав, що життя таке солодке.

— Ти-ж нас послала сюди на зелену смерть, і ти-ж нас залишила, ах, Москво, Москво!

Лице його кривиться болісно, він стріляє собі в рот, щоб не датись живим, і падає вниз із капітанського помосту на посічених кулями молодих комсомольців, на вибухи, на дим і гоготіння пожежі.

А по цілому березі лози шелестять насмішкувато, верби проказують глузливо... „і ти ж нас залишила, ах, Москво, Москво...“.

— Ану, брате, дері „Да здравствует“ на онучі.

Тісно комуністам у Харкові, тісно — в Києві, тісно тим, що прибули, і тим, що були. Черкаси, Кременчук, Корсунь, Золотоноша — там уже нема комуністів. Є Гризло, є Таценко, є Чорний Ворон, є Цокур. В саме серце зелені коліном натискають.

А від Житомира — тризуб, знак тисячолітній, усе ясніш блискає. І скрізь:

— Ану, брате...

— Ах, Москово, Москово, ти нас залишила віч на віч із страшним ворогом.

Хочби звязок між собою утримати, хочби тримати, хочби витримати, — поки вона Москва, прибуде...

І виїздить звязковий із Києва човничком, нищечком, попід беріжком.

Пливє, попливує, недалеко допливує, — із високих круч, із Трипільських ярів 'к ньому хлопці браві виходять. Самі в ковшках, в руці обрізани, а шлики, сині, жовті, зелені вітер полоще.

— Ану, приставай до берега... порозговаруєм.

І мовчки маленький, чорний пристає до берега і йде поволі - волі і мовчки зникає з бравими хлопцями в лісі, і — не чути вже більше про нього на світі.

Тільки ще з півгодини кулики та крики над тим місцем літають, посвистують насмішкувато над Дніпровими косами:

— Ах, Москово, Москово, ти нас залишила.

І були ізпади на Київ.

Від Шембеківських лісів йде частина дібрана в півкожухках, йде, ходу припечатує, дзвінко висвічує — висвистує. Попереду старшини коло звиненого прапора, позаду кулемети на возах.

Блищать золота баня собору св. Володимира, блищать сині зірки на золоті староруської Софії, сіріє політехніка в садах, а з сімох узгір'я

столиці сади пахнуть. З боку пробиті в боротьбі за Київ, велитенські димарі арсеналу зяють.

Йде частина на Хрещатику — зустріли її червоні патрулі — китайці. Слухають — частина інтернаціонал жваво по українському співає. Салютують китайці, дивуються: „Гай, гай, весела частинка!“

Йде частина із співом вгору Михайлівською вулицею, Вулиця крутенька, недарма совіцькі авта вищатъ, гальмують, хриплять від тяжкої гори й нечистого спирту. А частина йде легко, червоні написи хлопці читають.

Коло косарень 1-го інтернаціонального полку — знов співають. Вийшли мадяре, слухають, салютують „Добре, кажуть, темпо — українське“.

Коло штабу армії спинилась частина, вишикувалась, кулемети, певне, до перегляду устанавляє. Штабовці до вікон попідходили: —Добра частина, звідки вона взялася? Чи то не поповнення, що мало йти на Козятин? Товаришу політрук, кажіть промову.

— Товаришу політрук, — хтось із міста денервується в телефоні, — там коло вас прорвалась частина. Дурні мадяре, естонці й китайці не зрозуміли, що вони співають на мотив інтернаціонала. Я зрозумів, що вони співають:

Йде військо, як мури,

За те діло святе;

То наш батько Петлюра

До щастя й волі веде.

— Не деклямуйте мені, товаришу — відповідає гнівно чорненький політрук, — тепер я й без вас знаю. Ось вони розвинули свій жовтоблакит-

ний прапор. Ось, чуєте? вони поливають нас із кулеметів, ось вони вдираються до штабу. Ах, дорогий товаришу, прощайте, — я чую їх кроки на сходах. Передайте складачам у друкарні Гринблята, що в Мінську, яку кареру зробив і як згинув політрук Бурштейн, їхній товариш.

Ах, Москва, Москва, ти залишила нас...

...Тіре, тіре, крапка, тіре, тут говорить Москва. "Ловлять бліді телеграфісти в Орлі. Передають в Ворожбі. На голос читають у Харкові: „Тут говорить Москва. Прибувають панцирні потяги незвичайної комісії для налагодження зв'язку. З Пензи вирушив бронепотяг товариша Калмичкова“...

Усе ближче іде.

Сам бронепотяг невеликий: п'ять вагонів, салюнка і локомотива в панцирному фартусі. Поторохує від станції до станції, підловлює по дорозі непевні елементи. Відомо, незвичайка ніколи не спить.

— Тут, — каже товариш Калмичков, що стоїть невисокий коло вікна салюнки, — тут, раджу, товариші, здивуватись.

І качиним носом обводить своїх помішників і трох робітників із Путиловського агітпросвету.

— Бачите — ліворуч і праворуч од колії скрині амуніційні, бачите — он розбитий вагон травою заростає. А здивуватись-но до ям, — то не від землетрусу — хе — хе, то від гарматних вибухів.

Ось вам товариші путилівці — грониці України!

Підсмішкує, руки потирає Калмичков — він тут не вперше, — а петербурці і двоє помішників

дивляться.

Біжать села, біжать хутори, просториться Слобожанщина.

— А ось, — утишився начальник потягу — здивуватись, товариші, здивуватись!

Саме потяг під гору їхав, і на шляху побіч переганяв віз селянський. Сам селянин у брилі широкому, в нього на переді воза плуг поблискує, а ззаду з соломи гвинтівка визирає.

Побачив потяг, притрусив її соломою, погладив потай, усміхнувся.

— Оце, — каже Калмичков, — і Українці починаються.

І рукою при цих словах пальцями в повітрі, як кіхтями, пограв...

Поки Калмичков — путилівцям, в інших вагонах старші чекісти — молодшим пояснюють.

Про Українців говорять.

— То, бра' страшний народ. Його розворуши так не остановиш. Не слухається — пружина така в нім якась, не наша. В кожухах, бра, плече коло плеча ідуть так рівно, мовби приросли до себе. Сам під Арсеналом гайдамаків зустрічав. Прелю-утий нарід, незгідливий. Бо, відомо, що найгірший, бра', то той, що мовчить.

— Нічого, вони в нас розговоряться.

Ідуть чекісти: п'ють чай з румом замість цукру. Один, навіть, читає, другий стовбичить, очима світить — нанюхався білого порошку:

— Я сижу на пеньочку,

Свою трубочку куру —

Заспівав пискливо і змовк: чекіст не співає.

А до останнього вагону з в'язнями перелізло

трое чекістів: один має нагай з кулями на кінцях ремнів, другий — ланцюг од велосипеду, а третій — так собі прийшов, веселий.

— Смирно!

Зриваються, бліді, перелякані, тупі лица.

Веселий пальцем тиче:

— Ти виходь.

Похитуючись, виходить. Руками, як плітьми, баламкає.

— Співай.

Той співає страшно і тонко про хризантеми.

— Почому голос поганий?

Бють ланцюгом, бють пліткою. Вязень уже й не виє, не кричить. Сідає раптом, на правий бік падає. Його веселий ногою підпирає:

— Не падай, душко, бл... син, Українець. Тобі буде добре, побачиш, — хе-хе. Спочатку відріжу тобі вуха, виколю очі, здеру шкіру, а потім підвішаю на стаційному дзвоні — хе-хе. І подзвоню ще.

Сміється задоволений, тонких губ не роздіймає.

— Убийте одразу, — не мучте.

— Хе-хе, а полоскотать же треба, — хе-хе, — як, думаеш?...

...А в першому вагоні-салонці Калмичков далі пояснює:

— Ви не думайте, товариші, що тут так як у Петербурзі: маси, народ, червоні знамена, ентузіазм. Тут, товариші, не так, — тут за нами нема по щирости — нікого. За соціалізм вони не підуть, ще товариш Сталін сказав. Тут знамена ми тільки на свята даємо, а на щодень — ножиці. Не дивуй-

тесь, — ножиці. Щоб повистригати, попідрівнювати.

— Попідрівнювати?

— Все, що підозріле, хочби й краще, але суперечливе з нашим оком чи слухом — підрівняти.

Хлюпнув жадібно у себе холодний чай: — Цілу Україну — підстригти!

— А однак так, без церемоній, — цілий на-рід?

— А що там церемонитись? Нас і так цілий світ за людодів уважає.

Із смутком сьорбнув.

— Ви таки мене не розумієте, товариші. От подивіться, наприклад, хочби на ці копн, кожний сніп звязано, складено їх разом. Але як складено? Спеціально. Інакше. По своєму. Розумієте, — єсть думка, замкнений світогляд у цьому. Світогляд у снопах?

— Світогляд?

Подзеленькують шклянки, — гальмує по-тяг.

— Бачу, що мене ще не розумієте. От я ще молодім прапорщиком входив до Східньої Пруссії. Скрізь кам'яні доми, шоси, телефони, п'яніна у селян, автоматичні доїлки, чорт його зна що ще... А ми? Щож ми будемо манір учитися? Ми — інші.

Замріяно пригадував.

— Невідомо хто, (розумієте?), почав палити все, абсолютно все, що було на нашій дорозі: склади, хати, от такі копн, навіть. Дехто з селян правда, повтікав, але дехто... — лице Калмиčkова

почервоніло від задоволення, — дехто зостався. Я їх бачив. Можливо, що то були якісь німці, литовці, чи як вони там себе звать, але..., — лице Калмичкова все ясншало: — ви з мене будете сміятись, товариші путиловці, — але, коли я їх побачив таких обдертих, побитих, брудних і зляканих, в їх лицах знайшов щось нашого, щось із наших сторін, російського... Ім можна було проповідувати і наші думки, і нашу віру...

— Отже, — прощівдив крізь зуби і жовте лице його заясніло змістом: — нашим завданням є, щоб в Україні були такі самі лица. Не слова, не діла, найважливіше для чекіста — оцінка ока. Що понад аршин, то — підозріле, то стяти.

Він підвівся, він був елегантний.

— Люде, — усміхався, — повинні бути рівенькі, як штахети, палочка коло палочка, брусик коло брусика — і все в рядах. А що кількадесять голих палочок, одна з прапорцем червоним — комуніст.

Раптом усмішка злиняє з його уст, шклянка з чаєм вилітає з рук, з хряском щось бе в обшивку вагону. Вищать гальми. Стає бронепотяг серед поля.

Вискакує Калмичков, вискакують путилівці, вискакують чекісти — пара стовпом іде вгору від паротягу. А перед паротягом — рейки погнуті, покручені, як змії.

Певне з десять волів на кожную рейку запрягали селяне:

— Та гей, сиві, та гей, круторогі! Наїздилися в нас кислоти, — тепер хай дома в себе посилять.

— Мда — каже Калмичков і потягує носом, а білі брови йому ходором ходять. — Мда. Так ми, значить, в Україні.

Дивиться: так просто — міст залізничний над річкою, а так у праву руч — село.

Шукає на мапі: село Павлівка на річці Павлівці. — Трохи далі — Яструбенне. Не йнакше як Павлівка.

— За мною, — каже до чекістів. А в тих уже все готове. Уже й стрічки в кулеметах позакладали.

Пішли швидко, пішли з'осередковано.

Коли кричить щось Калмичков іздалека до путилівців, що при потязі. Потім руки вгору витягає і пальці схрещує.

— Стриже, — кажуть путилівці.

Ш.

День дзвінкий, день погідний, — тож від Павлівки дим угору йде стовпом, добре пожар горить.

Вернулись чекісти до бронепотягу, дванадцятьох селян привели.

До селян забрались не відразу. Стоять ті собі внизу, коло насипу, у сонці жмуряться.

Калмичков вийшов, у лаву їх вишикував.

— Так говорить, голубчики, не хочете? — ходив коло них високих, важких і слина напливала йому до рота. Так таки й не знаєте хто гайки розкручував, хто рейки гнув?

Обскакував їх з усіх боків, по кульшах себе поклепував, головою вертів, якби залицявся до них.

А вони стояли розхристані, в роздертій у шарпанині білизні з сірого, грубого полотна. Дивились на нього, малого, скоса, і витирали пасма крові і поту з чола. На свої хати ніхто не оглядався, тільки один у рудій кучмі найбільш виснажений і найменший зростом зиркав із жахом у бік диму, що клубами розростався над селом: може то горіла його хата?

— Не знаєте, голубки, не скажете? То я, я з вами порозмовляю! — солодко тягнув слова Калмичков.

Раптом обернувся на п'яті, мовчки придивився зпідлоба до селян і заплющив очі, як від роскішного видава.

Розплющив, і глянув сонно на чекістів, що ждали довкола:

— Не рушайте їх, — протягнув крізь ніс, — ми зробимо інакше. Ми будемо лагідні, навіть, з бандитами. І ми їм скажемо, — він обернувся до селян, — хто з вас хоче, — він зупинився: — кую в лоб, а хто хоче жити ще на тім гарнім Божім світі?

І почав півником походжувати — підстрибувати перед лавою темнолицих, як земля, людей. Говорив, і вигравав перед їх очима синьоватим, застиглим до вистрілу, кольцом.

— Но, хто — голубчики?

Груди їх почали високо зводитись, вони важко дихали, не одному почервоніли очі. Стояли мовчки, соніли.

Тільки один найбільш виснажений, малий, що вдивлявся з одчаєм в село, поворушив устами з надією.

— Пустить, — захрипів.

— От я вас і пушу, — зрадів Калмичков, — сіх пушу.

Лиця селян пожовкли, зблідли, потім налились кров'ю: здавалось, вони крикнуть, завиють, може вдарять собою об землю. Слухали навісний, олодкавий голос.

— Мальцов, — промовив каратель діловито, — дайно мені гвинтовочку. Так. Ти знак даси, доб бандити бігли. — А ви, звернувся до селян, облизав губи, — а ви, милятка, біжить. Я буду до двадцяти лічити. Поки рахуватиму — не витрілю, а пізніш — то трудно: кожний на себе іч. Утічеш — добре, не втічеш — така твоя оля.

Клацнув замком, губки, як панна, стягнув.

— Но... раз... два...

— Г'ех!

Першим мотонувся найнижчий, виснажений. Побіг у бік села з розкритими божевільно очима, овлячи повітря устами. Біг, високо підкидаючи олінами...

— ...шість... сім...

Побігли інші, розсипавшись по полю між олією й селом на узгіррі. Бігли, закинувши наад, роскуйовджені на вітрі, голови.

— ...дев'ятнадцять... Калмичков зупинився.

— Двадцять! — не витерпів хтось збоку, і ця ж мить ляснув вистріл і найдавший, виснажений вдарився об землю, потім обернувся повогорілиць. Ноги його перебирали ще в повітрі він здригався, як звірина.

— Тут тобі, мужик, амба й три точки, — сказав філософічно чекіст, що подавав рушницю.

Очі Калмичкова блищали. Він стріляв далі, — і на кожен торох гвинтівки на полю здіймалися крики в синє весняне небо, як зграя птахів.

Калмичков став на одно коліно, — уже трьох лежало на землі, уже знепорушнів четвертий. Були й ранені, що ледве посувались,

— Полювання непогане, — сказав — і обернувся.

Один із селян не втік.

Стояв за його спиною високий, худий, на червоно опалений. Мокре, рудаве волосся поприлипало до його висків.

Калмичков глянув в його глибоко осаджені, малі, сіросині очі. „Вояцькі очі“, — подумав.

— Біжи! — кинув нетерпеливо.

— Чого став, прицуватий? — додав Мальцов.

— Ні, — сказав високий без здригання на лиці. — Убийте мене тут, на місці.

Калмичков вистрілив і підкосив ще двох.

— О, — сказав дрібно хихочучи. То — не баба. Біжи, — викрикнув люб'язно, — я не буду в тебе стріляти одразу.

Блакитні очі худорлявця прижмурились.

— Брешеш, — сказав неголосно.

Худий був і похмурний. До пояса майже голий, — тільки лахміття рукавів висіли при п'ястках.

Калмичков не переставав стріляти, червоніючи по кожнім удатнім вистрілі, брав набої.

— Слово тобі даю, — не вистрілю! — повторював і накидав оком слідуючу жертву.

Худорлявий стояв далі. Піт лився йому зпід волосся на чоло.

— Як викинеш патрони — побіжу! — сказав глухо.

Калмичков встав задоволений: тільки двоє підстрелені ще втікали, грузнучи в ріллі, падаючи.

Цей був цікавіший.

Чекіст вийняв набої і впустив у куряву під ногами.

— І ружжо кинь!

Подивився навкруги, кахикнув із смішком, кинув і гвинтівку на землю.

— І ці хай кинуть ружжа!

Мальцов і ще один випустили з рук рушниці.

Тоді раптом спокійний рудань стався блискавкою, і нагнувся. Нагнувся, зачерпнув порохні і сипнув її в очі Калмичкову і близьким чекістам. І в цю ж мить пригнувся, плігнув у бік і довгий, майже голий полетів, як стріла.

За ним спалахнули крики, у безладді залякотіли стріли. Хтось кинувся бігти, машиніст на паротязі шарпнув за свисток.

Рудань біг, нічого не чуючи, біг не як усі — до села, біг вздовж насипу до недалекого мосту, до річки.

Біг зикзаками, спотикався, падав і знов легко зривався. Біг мовби хуртовина його несла.

Раз тільки озирнувся.

Головач чекістів стояв і тер очі, кленучи все на світі. Чекісти стріляли з револьверів оперши їх на передрам'яні. З льокомотиви кричав щось

машиніст. По насипу бігло двоє втікачові навперейми, але все повільніш.

Ось був і беріг річки.

Ступивши в воду — втікач зупинився. Свист куль його не лякав, а гнів і радість зробили його лице яскравішим, хижацьким. Найглибше заклекотило в ньому. Він ідніс угору обидва кулаки, якби стягаючи на когось кару самого неба.

І вітерець доніс до чекістів його крик енергійний, дзвінкий як команда, несамовито переповнений життям:

— Попам'ятаєш ти, ...Рубана!

І потім якби урвавши за собою все, всі нитки життя, якби одно тільки перед собою бачучи, скочив, шугнув у холодну, велику воду. Розмахнувся по козацьки і поплив униз, в гущавину сірого осітнягу. Зник.

Тільки хвилі схрещувались і заломлювалися, значучи слід його бистрого плаву.

IV.

В травні Дев'ятнадцятого, села були як фортеці. І села були, як обсерваційні пункти.

Чужинців селяне пізнавали відразу. Слухали промов, слухали залицянь до себе, до свого хліба, — і питалися звисока:

— А ви самі хто будете: київські чи московські?

— А на кого скидаємось?

— Хто його знає... Тепер по всякому всяке навчилось. І китайця не пізнаєш. Ба, ви таки, — немов не тутешні.

Стоячи на порогах хат, відпроваджували очі-

ма нужденні, зайшли полки по сто, по двіста людей із червоними прапорами, із написами: „Камішинський“, „Кірсановський“, „Вяземський“

Очі прищулені, насмішкуваті:

— Приїхали — хе — хе! Почули, що засіялись...

Совітські агітатори на рундуках зборень і волостей вигукували про „крицевий крок червоної армії“.

Ім здолу відповідав гамір укритий і сильний, як гамір хвиль, замкнених скелями.

Відповідали голоси наглі, яскраві, що визирали раптом, як визирають вогкі чорні стрімчаки каміння підчас сплесків прибережної води.

— Знаємо!

— Комуністи прийдуть і нашого брата зберуть.

— Тільки рубці та воші нам зоставлять.

— Не торгуй, — не купиш.

Одні дивились, другі кричали, треті брали обрізани до рук і викопували сховані кулемети.

А серед них усіх зникав і виринав Рубан. На ярмарках, на базарах, на хмарах і мітингах — люде нераз бачили його жуду, трохи згорблену високу постать. Він проходив швидким кроком, накидуючи владним зором, як петлею, на вибраних

На ці його очі — селяне обертали голови, на його урвані, важкі, як камінні, кидані з критиском, слова — збирались коло нього.

Удаха, залізна рука, добрий кіннотчик — казали про нього, але, мабуть, найважливішою ри-

сою для них був холоднуватий погляд його очей.

В тім погляді стало горіло те, що в них було тільки спалахом. Горіло найважливіше. Всі, що пам'ятають Рубана, кажуть, що завжди в нім було чути присутність внутрішнього, загнужданого гніву. Гнів був у його глибоких трохи каламутних, блакитносірих очах. З під коротких білорудавих пасм волосся, на цеглястому, гострому лиці — ці неморговліві, зосередковані очі були, як присуд для чужих і як заклик для своїх однокровників.

Він провадив. Він вирізблював людей для себе. В його відділі були не тільки дібрані коні. З загону Рубана вийшли такі зручні і не податні до заламання бійці, як Іван Жур і Лаврін Жовтоноженко. Це в школі Рубана виробився безжалісний і невтомимий кіннотчик, Логвин Безверхий, що із своїм загonom на протязі шістьсот верст зпід Одесси аж до Житомира, як хорт звірину, гнав тридцять тисяч бійців — більшовицькі дивізії Якіра й Гамарника, — гнав-шарпав день і ніч без віддиху, відриваючи стальовими зубами закрівавлені клапті армії червоних.

Тоді були взаємні лови на людей — і в тих ловах на чужинців Рубан здобув собі славу. Він не нищив населення, ушитий владою, як інші, і дисципліна в його загоні була сувора: її можна було порівняти хіба з дисципліною вибраних полків Котовського.

Рубана не тягнуло, як інших повстанців до власного села. Він навіть, швидко покинув Лівобережжя і перейшов на правий бік на південь, потім ще далі на південь.

Люде Рубана обожували його, вони знали:

він жив ними і він міг усе на світі. Їх еднали назви битв: Новомиргород, Осітняжка, Веселий Кут, Любомирка і себе вони звали „Ми — рубанівці!“.

Лишень один однісенький раз захитався за іні Рубана.

Це було підчас його походу на Александрію. Не дійшовши до міста, загін був змушений прийняти на себе атаку червоних, — звідусіль з ярів і прилісків посувалася на нього піхота, почали рватися перші гарматні росіяни. Несподівана з'ява резерв ворога і щораз нещасливіше будована оборона — це важко впало на рубанівців. Вогонь артилерії здався їм незносимим і частина з них почала втікати з криком:

— Зрада.

З горба придивлявся їх начальник — усе чуйніший, з усе гнівнішими очима. Групки зляканих відривались від відділу і котились сірими кульками у відкрите, без заслон поле.

Тимчасом далеко, на їхній дорозі з'явився і попова потяг червоних росіян, хто знає з якою несподіванкою в поготівлі?

Рубан ще кілька секунд приглядався, аж знагла дав острогів коню, пригнувся і гальопом помчав своїм навперейми. За ним погнали його штабні старшини, і він кинув їм кілька владних слів в дорозі.

Ось вони — серед перших дав втікачів. Хіжжю кидаються штабовці, когось оточують, всім чутно їх вигуки:

— Піймали!

— Давай його сюди!

— Держи шпіона, зрадника!

Дехто з утікачів починає зупинятися, прислухатися.

І тоді, як буря, з лицем блискучим від шалу, з рухами закляття, з піною невиразних слів на устах, котиться, грозить — на своїм гнідім коні, як божок війни, — Рубан.

Зарубує в бізі ошелешеного втікача.

— Хлопці, — кричить до своїх — ось він сволота, зрадник, — ось він! — і вимахує в сонці скрівавленою шаблею, і обертається до всіх, повстає в стременах. Лице його палає — ось він! кричить Рубан, зіскакує з коня, бере за руки штабовців, ланцюгом стають вони, до них пристають втікачі і врешті — зупиняє втечу.

Рубанівці не розсилаються, рубанівці виходять цілі: Рубан, зручно маневруючи, виводить загін із матні майже без страт у людях.

Потім далеко від небезпеки — то була немов парада.

На прогайльовині, серед беріз він спинив коня і почав пропускати перед собою своїх людей. Здавався їм дуже високим і грізним. Його очі непорушні, запалі пекли їх поглядом. І всі по черзі чули шепіт, виразний як вигук, що злітав з його тонких уст.

— То ви, хлопці, в мене, в Рубана не вірите?

Ніхто з них не звів тоді на нього очей. Сунули перед ним один по другім засоромлені, як діти.

Коли останній боєць минув, Рубан раптом похитнувся в сідлі. Лівий чобіт був повний крові,

а в вухах дзвеніло. Лишень тепер зауважив він, що його ранено в литку підчас бою.

V.

На станції Ново-Українці стояв висланий робітниками Ельвортівцями з Єлисавету невеликий „соломяний“ бронепотяг у колод, а в містечку одночасно росташувались комуністичні агіткурси і трохи залоги.

Була душна, важкохмарна, травнева ніч. Жовте скупе світло нафтових лямп освітлювало стаційну салю, де в випарах поту, в смороді й димі спали покотом люде. Ворушилися, будилися змучені й непритомні і знов засипляли. Денде брязкала зброя.

Повно людей лежало й на пероні, бо душно було в бронепотязі.

Ніч западала все глибше, глухіше. Совні, телеграфісти, мліючи коло своїх апаратів, не ввіймали звязку, позасипляли. А тим часом чиясь рука перерізала дроти телеграфу. Вартові не були добрими вартовими, їх байдуже вухо не вловило легкого стугеніння й іржання довкола станції. Їхні заспані очі не вздріли спішених постатей; коли-ж що й зауважили то було вже запізно — вони не встигали крикнути.

Потім мовби завмер і напружився рух довкола станції. Так якби грядова хмара заволокла світ, і замкнула в свій перстень сплячих.

Із того перстень вийшла постать трохи згорблена, в куцавій тісній свиті і в низькій шапочці на самих очах. Хтось, чиї очі жеврлі. Хтось, що по хижачьки тихо і швидко переходив у шабляс-

тих пасиах світла, переступав непорушні тіла — і спинивсь.

Став, оглянувся дивно, уважно — довкола лежали люде і над ними невисоко горіли лампи. Він зробив ледве помітний рух підборіддям, — і з трох боків вийшли слухняно лавами кіннотчики з голими шаблями. Їх німовність і стрункість моглаб пригадати збірну балетну сцену перед балетмістром.

Раптом постать у куцавій свиті вискочила без шуму на широкий паранет стаційного вікна. Вискочив як кіт і, осяяний лампою, вдарив на плоско долонею в повітрі, закреслив круг нею над лежачими довкола. І в цюж мить тіні з шаблями зєднались і зароїлись, потім одна по другій забрязчали й загасли лампи. Потім вітер перелинув, вітер широкий поплив над сплячими і на той вітер з долу, від них здійнялись неголосні зойки, несамовиті глухи стогони, урвані прокляття і дивні жалібні крики, як плач невиспаного немовляти.

На сході забіліло, — начальник кіннотчиків зіскочив з паранету, і побіг, перескакуючи через забитих. Підвели йому коня, він легко скочив в сідло і погнав без слова на містечко. За ним із хвилястих переплесків зелених пшениць одна по другій виростали хвилясті лави кіннотчиків.

В містечку не зачепили нікого, — шукали тільки комуністів...

Перешукали добре: і старі косарні молдавського гусарського полку, і школи, пошту, паровий млин — і вже нема комуністів.

Ось прийшов день, день свіжий, день лункий

від пташиних голосів, а рубанівці були вже всі на конях, готові до відїзду на Піщаний Брод, на Ордове Поле — в Ново-Українці не зісталось ні одного комуністи.

Коні иржали і пирхали, люде були змучені, тай роса вже висохла на гравах, коли Рубан в супроводі кількох захотів ще раз подивитися, як виглядає в середині школа, де були агіткурси.

Увійшов трохи згорблений і розглядав з усміхом покопирсані кулями, забризкані кровю стіни. Попід стінами, як понакидувані сінники, лежали напівроздягнені забиті, серед покоїв стирчали порозламувані столи й шафи, папери під ногами шелестіли. Переходив з кімнати до кімнати.

Скрутив козячу ніжку, закурив і переступив поріг салі — але тут на нього хтось глянув із стіни. На стіні зостався великий портрет — лице.

Начальник партизанів побачив щось знайомого в цій широковиліції і скісноокій масці.

— Хто це? спитався нахмурений адютанта.

— Ленін.

— Ленін, — повторив, а йому пригадувалося инше лице теж подібне до цього. Раптом почув в своїх вухах солодкаві, тягучі слова „Біжи, бандит, я не буду в тебе стріляти“. І йому потемніло в очах, бездонна ненависть заклекотіла в ньому. Він вихопив з пихов кінджал, що мав коло пояса, підбіг до портрету, і — раптом опустив руку. Обернувся.

— Скрути папіросу, — сказав адютантові. І знов зустрівся з ненависними очима. Пробив

дірку в устах Леніна і вклав туди цигарку, що подав адютант.

Взявся в боки, і став відходити задом від портрету. Відходив, не відриваючи очей від портрету, відходив і кивав портретові, мовби щось пригадував тому.

— Пиши! раптом крикнув хрипло адютантові, не бачучи його, здивованого.

— Пиши! бо зарубаю! — крикнув на всю салю, аж задзеленьчали рештки шиб.

Принесли дьоготь і мазило.

Тоді подиктував переляканому, очманілому адютантові із квачем у руці.

— Кури, Ленін, шпана,

Доки нема Рубана, —

Як Рубан прилетить

Перестанеш курить. —

І коли уздовж побіленої стіни зачорнів велетенський смоляний напис, — повстанець швидко обернувся і вийшов, навіть, не оглянувшись на свого ворога.

VI.

На Лівобережжю сама Харківська експозитура совітів занотувала в той час з кільканадцять дрібніщих повстань денно і з кількадесять великих селянських повстань-походів місяшно. А на Правобережжю — там, де оперував Рубан, у міжріччю Бога й Інгула, в околицях Черкас і Жмеринки, там була буря селянського моря.

Але Рубана серед тисяч провідників — большевики зауважили.

Присадкуватий Клим Ворошилов, слюсар з

Луганська, був тоді із штабом своєї Південної Армії у Кременчуці, і звідти слідкував за невмолимим кіннотчиком.

Напад на Вінницю, коли Рубан разом із своїми людьми два дні без перешкод нищив комісарів і комуністів так, що групка партійців і залогти ледве заціліла, окопавшись у місцевому парку, — розгнівав большевицького маршала - слюсара.

— „Зажать його“! — вигукнув своє улюблене гасло.

Тупий і упертий „Клим“ однак знав уже тоді вартість Рубана, як противника. Знав, що Рубан перейшов добру школу, що був підстаршиною урядником ще за царських часів в партизанському ескадроні при другій кавалерійській дивізії. Той ескадрон в 1915 році під Ригою дався добре в знаки німцям; з нього крім Рубана вийшов і інший видатний партизан, Булак Балахович. Тепер протягом кількох місяців Рубан вишколив свій відділ по давньому, по партизанськи. Мав свій штаб із старшин, розвідку, тачанки з кулеметами, а деякий час навіть власний кінний дивізіон артилерії. Зв'язкові старшини від уряду Директорії титулували його частину кінною бригадою.

Тому Ворошилов спільно вислав в напрямі на Жмеринку велику частину із свіжих половнень, селян із Саратовщини і Самарщини. Подвойський, військовий нарком, мав помагати цій частині в знищенню Рубана. Але бронепотяг Подвойського, вийшовши із Жмеринки, став раптом серед поля на шляху до Бару, бо колії — попереду і ззаду були розібрані. Военком ледве вибрався з пастки, бо на

щастя для себе мав з собою технічну плятформу, Ешелони, вислані Ворошиловим, не доїхали до Жмеринки. Рубан із приятними для нього залізничниками перестрів потяг уночі, і власноручно, стероризувавши машиністів, пустив потяг цілою парою з насапу. Ніхто з Саратовців і Самарців не повернувся більше додому. Про загин потяга Рубан сам повідомив телеграфічно „червоного Кліма“, потім, знищивши партійців і залогу в Барі, пішов, як вовк залізуючи рани, на рідше заселений південь.

Це розлютило росіянина неймовірно, але розглянувшись, він рішив змінити свою дотеперішню тактику, тактику „зажиму“ великими частинами. Ворошилов послав тепер проти повстання збірину ріжних большевицьких „окремих дівізіонів“, назвавши їх підступно бригадою червоного козацтва. В інструкціях для цього „козацтва“ він наказував поводитись лагідно із селянами, не поспішати з військовою акцією, за всяку ціну вступити в переговори з рубанівцями, і відповідною агітацією змінити їх духа на прихильніший для росіян. Одночасно спритний Клим вислав вслід за червонокозаками іншу певніщу частину з партійців, естонців і мадярів.

Ця червонокозацька бригада у жупанах і шапках із шликами, близька Рубанові по крові, мала зламати дух його людей. Це був виклик на герць інший, як попередні.

І Рубан прийняв той виклик.

Оповідать, що він слідкував за ворожою бригадою від самої Жмеринки, оповідають, що мішочники, що їхали на буферах вагонів тої бри-

гади, то були люде з розвідки Рубана, оповідають, що в дорозі і до самої бригади пристало багато рубанівців.

Але ешелони червоних доїхали спокійно майже до Єлисавету, а їх наніч росташували в кількох кілометрах од Єлисавету, в селі Лелеківцях.

Тогож самого вечора приїхало кілька гарб із сіном до Лелеківець, сіно везли на продаж до Єлисавету. Поставали ночувати, та хто зна де й ділись.

А на рано вдосвіта приїздять представники від бригади Рубана.

— А ходім над Інгул, на толоці поговорим, як тепер владу організувать. Бо ми-ж тутешні — поговорити тре!

Вийшли рубанівці. Поставали над Інгулом. Хлопці, як дубчаки. Вийшли й червоні козаки, аж чорно, стільки їх. Трохи далі, теж над Інгулом поставали. Селяне, Лелеківчане, теж сходяться, бо то — неділя. Дивляться, насіння лузають...

Рубанівці із підсмішками по два, по три підходять, підїжджають, по плечах клеплять.

— Що нам, — кажуть, — битись? Нам не битись, нам миритись. Миж усі однакі. Ну, поговорим собі!

Придивляються:

— Ет, удяглиж вас комісарі, — без чобіт ходите. У нас не так.

Агітатори Ворошиловські уже — тут, уже починають, уже готові. Говорять:

— Ми віки проспали! Треба інакше жити...

— Треба, кажете, — хе — хе... А будем інакше, а будем, — хе — хе...

І селяне, Лелеківчане, збоку землю палічками колупають, поколупують, слова докидують:

— Воно так що треба інакше, обов'язально треба!

Воли на селі заревли. Чи то не з тих, що то сіно вчора привезли?

Коли це серед рубанівців вуличка зробилась. Іде тою вуличкою, танцює-гарцює на гнідому коні — сам Рубан.

Іде просто до червоних, із ним тільки двоє із штабу. Приїздить до бригади — руку підносить. Слухають червоні.

— Що, — каже, — братки, нам кров проливають? От давайте, — каже, — вашого найстаршого комісара сюди. Я його тільки три рази запитаюся. Як скаже мені одвіт добре, — я до нього з усіма своїми пристану — от вам хрест. Не бійтеся, що я — Рубан, я ж сам до вас їду, без нічого. Ось дивіться — з пужалном до вас їду, без зброї.

І пужално хвацьке показує, сміється, ніздрі йому роздимаються.

Такого веселого не бачили його ще. — Дивляться всі. А він їде просто до самісенької середини „червонців“, на бричку вилазить, у бричці стає, питається:

— А деж ваш комісар?

Тоді й політрук вилазить на бричку. Стають вони понад головами, понад морем цікавих і невмолимих голів.

— Ну, — каже Рубан, — перше питання: чи єсть Бог?

Тут небо сонцем дзвенить, тут пшениці пере-

хлюпують золотом, тут серед пшениць і смерть, і життя. А він сміється високий, пишний.

— А Бог, — питається, — чи єсть на світі?

Заніміло все.

Комісар чорненький ручки розкладає: — Нема, каже. Поспішає, поясняє. А сонце — пече.

— Подожди! — раптом повітря Рубан дзвіним голосом вирізблює, — ну, а тебе, а тебе й мене хтож сотворив? Звідкіляж ми обое на цім світі взялись?

І подивився так боком, так згори на малого комісара. Що, не знаєш звідки ми взялися?

Засміялись тоді всі — і рубанівці, і козаки, і селяне. Аж замерехтіло в сонцю.

— А тепер я тебе вдруге спитаюся, — каже Рубан. Чия буде земля?

А сам на пужално оперся, на Лелеківську церкву якби знехотя поглядає — там на дзвіниці кулети поблискують. Поглядає знехотя довкола, усе більше рубанівців протискається до брички, усе більше стає їх коло червоних старшин...

— Чияж буде земля?

Зрадив комісар, — неважко відповісти.

— Земля — трудящому народові, каже певним голосом.

— Та вжеж, — каже Рубан, — не поміщикам же. Нам перше — земля. Без землі нам — здихать.

Селяне й лузати насіння перестали. — Земля — наша, — кажуть.

А комісар співає, захлистується.

— Вся земля, можна сказати, народня. І не

тільки тут, але і в Великоросії, і в Сибіру. Шоста частина світу — ваша.

Аж тут юрба п'яних, певне з тих, що то, сіно ввечері до Лелеківців привезли. Ідуть просто на козаків, на бричку, кричать задьорливо комісарові:

— І — геє, що продаєш, чим торгуєш, і — геє!?

А потім спохопились, бачуть — то влада, та —:

— Не...ай живе, не...ай живе! — кричать.

Сміються люде з п'яних,

Рубан же пужалном постукує об халяву, і все бачить.

— Стой, — каже. А тепер утрете тебе запитань: чия власть?

— Якто? — каже комісар. Власть совецька.

— А твоя власть пляни має?

Тут усе затихло.

— Які такі пляни?

— Ти нам зубів не заговорюй, — Рубан на нього дивиться твердо. Бо коли що не так, то ми тебе тільки — фю — як гниду. Совецька власть, питаюся я тебе, має пляни?

Шепочуть люде, слухають.

— Які пляни? іще тихішає комісар.

— Ти нам приведи землеміра, — кричить Рубан. Нехай він од тички до тички межу проведе, Тоді й земля буде наша. А то... Сибір... шоста частина... знаємо. Пустяковина. Дай пляни, а тоді й кажи, що ти влада. Билупи а дай.

— Влада совецька, народня... починає чорненький.

Помахав Рубан пужалном.

— Раз влада народня, так і знай, що народня. Понімай, що все — наше, і все — народне. Пужално, от наприклад, моє чи народне?

Зіп'явся адютант, до вуха Рубанові шепче. Щось — ніби „готові“.

— Народне, — поблід раптом чорненький.

Свиснуло калинове: оперіцив Рубан комісара.

— Так і получай — народнім пужалном, — кричить, бе по пальцях, по руках. — Не я бю, це народня власть бе!

Сягнули було червоні старшини до своїх револьверів, а коло них, коло кожного — два рубанівці: — Стой, бра', не ворущись!

А Рубан бе.

Танцює комісар, жалений пужалном, викривляється, присідає. Люде довкола регочуться.

А Рубан бе, приговорює:

— Буде настояща власть, без гріха, по Божому, — будемо її держатись, як воша кожуха. А з твоєю совецькою то ми землі не побачимо, нічого не побачимо!

Упав комісар без крику на дно брички. А Рубан стоїть понад головами. Груди напружив, ноги широко розставив, мовби на току коні поганяв, гарманував.

— Гей, — каже до червоних, — хлопці, ідіть до мене, — будем, братця, по правді жить!

Гукають козаки, батьком звуть, самі своїм судом кількох комуністів до Інгула ведуть топити. Тільки чоловік тридцять — сорок, певне, партійців до Лелеківців назад тікати захотіло. Висмикуються тихцем, біжать через поле, добігають. От ще тільки до хат, до церкви... Аж тут із дзвіниці церков-

ної кулемет рубанівський заокотів, поливає їх, аж тут вискакують рубанівці з села, оточують їх і всіх до одного побивають.

Бо ті люде, що сіно ввечері привезли, — привезли і сіно, і кулемети в сіні, і рушниці, і бомби. Уночі ще на дзвіницю вихопились, щоб поміч своєму начальникові дати.

— Усе Рубан придумав, — кажуть селяне і сміються. Він їхній — Рубан. Він — їхня кров.

Але Рубан із своїми найкращими кіннотчиками уже спішить назустріч ударному відділові естонців і мадяр. Він їде на них кілька годин, і перестриває, і оточує, і знищує вогнем увечері під стацією Розізд.

Ті що вмирали під Розіздом у галасі, у торохкотінню і дзизі куль, — побачили себе оточеними, перстнем вогнених цятко, що не гасли і гарячково помірно дріжали. То були розпалені дзюби кулеметів.

— Це на нас — селянська смерть! — говорили до себе, падаючи під кулями, мадяри і естонці.

— Селянська смерть!

VII.

В той час до Київського комсомолу прибуло багато енергійних хлопців із Росії. І комсомол застосував інші методи, як Ворошилов, на повстанські армії.

Посилали відважніщих по одинці. Не завжди — вдатно. Послали кількох до Зеленого, але ті не дійшли, їх розшарпали селяне у Ржищеві. Вбра-

лось двоє братів проти Григорієва, — їх зарубали Григорієвці в місті Олександрія.

Жеребок, щоб виїхати до Рубана, витягнув Фінкельштейн, з Печерська, але завагався. Тоді Упорніков, що прибув з Петербургу, зголосився замість нього до виїзду. Це засоромило Фінкельштейна і вони виїхали обидва разом з Києва.

Їхали в товарівім вагоні, де були червоні жовніри а ще більше селян.

— Ми мусимо зламати селянську стихію, — говорив Фінкельштейн Упорнікову, говорив гаряче, говорив без кінця..

Стукотіли колеса, поволі відходив зелений Київ.

За низькими будинками Посту Волинського надлинув з усіх боків вечір. Потім потяг пішов швидше і просто в той вечір. В вечір і пугачі, що перелітають над підсліпуватими стаціями, в вечір і прохолоду укритих джерел, і задуму мовчазної зелені дерев, і цвіркотіння цвіркунів. Їхали в вечір, що сповнював глухий, розложистий, а однак невидний простір.

— Рубан! — подумав одно слово Упорніков і почув себе каменем, що летить, кинений у глухий, розложистий, а однак не видний простір.

Потім потяг пішов іще швидше.

Фінкельштейн замовк, його широко розкриті вогкі очі вхоплювали останню бурштинову прозолоть західнього крайнеба.

Чорно стало довкола, — тільки вітер нечутно обвивався довкола потягу, їхав з ним трохи і знов котився самохіть, холоднуватий, глузливий і вільний.

— Ой яблучко, — затягнув хтось істиха в темнім кутку вагону.

..куди котися? — скривився насмішкувато інший куток.

— Попадеш в Україну.

Не воротися...

— Товариші селяне! — скрикнув голосно й різко Фінкельштейн, а його підтримало кілька комуністів. — Ця пісня заборонена в совітській країні.

На це — в темряві:

...Ой яблучко.. ударив, загремів, засміявся хором вагон. Здавалося, що кожному комуністові над вухом співали лица зухвалі, веселі, що кипіли гордістю і ненавистю. Здавалось, і темрява їм підспівувала, і співав вітер обвившись, як змія, довкола вагону.

— Я буду нотувати, хто співає, — Фінкельштейн чиркнув і запалив свічку. Згасла темрява, і одночасно запалась пісня. Довкола були тільки лица заспані, без виразу, що жмурились ліниво і дивувались. „Діти“ — подумав Упорніков.

— Не можна співати яблучка, товариші селяне, — загарячкував Фінкельштейн, — пісня ця спрямована проти робітничо-селянської влади, — і підніс високо свічку, розглядаючи простовіч великі, лагідні лица.

Але війнув із дверей вітер, загасив свічку — і знов якби з лунких печер залунало:

..будем рибку кормить
ми комуністами!

— Підожди ти, такий сякий... — каже червон-армієць і світить свічку. — Першого пришию, хто заспіває!

Світло. І знов довкола — лица сумирні, кременні, староруські.

— Ах, — каже Фінкельштейн до Упорнікова, — не вірь цим лицам. Скільки наших загинуло! Скільки — в Трипіллію! Половина наших найідейніших — як яблучко тут...

Але свічка таки догоряє, гасне. І тоді вже до самого світанку — переливно блискуче, як нагострений ніж і одночасно якби жадібно то тонко, то низько:

..будем рибку,

..будем рибку,

..будем рибку кормить ми комуністами!

— Товариші селяне! — рветься Фінкельштейн.

— Кинь, — сказав твердо і сонно Упорніков. — кинь, Льово.

Упорнікову снився сон трохи смішний, що він відірваний від землі, що він не може стати на ній ногами, і так летить, летить...

Фінкельштейн теж спав і бачив сон. Крізь світанкову сірість бачив іде хтось високий попід небо, за ним сотні і тисячі, він убиває жінки й діти, жене бичом сивих і згорблених дідів. Він упитий вином, його великі чорні очі світяться. Ось він близько, високий на шість ліктів, його подертий хитон розвівається серед скал, як шлики різнокольорові, мідяний шолом, і мідяні наколінники на ньому, а ратище його, як ткацький вал. Він гугає страшним голосом: — Це я йду на вас, я, филистимлянин — Рубан! Із усієї сили хоче зірватися із свого місця Фінкельштейн, але лежить прикований до чужої землі і велитенська стопа Голіята, филистимлянина зависає над його малим тілом...

По дорозі потяг обстрілювали, — от так собі, як в дичину не спішачись, ізза горба. В Козятині, хтось почав кидати бомбами, але то були свої, що понапивались. В Вінниці вийшли з двірця, хотіли піти до міста тай вернулись — їм одрадили. З двірця до міста двохкілометрова тополева алея, завжди зза дерева легко можуть забити. Іхали все повільніше. На шостий день доволіклись до Жмеринки:

— Ви куди? — спитали обох комсомольців у штабі.

— На південь.

— То ми вже вас не побачим. Заріжуть, як курей.

Від Жмеринки рушили військовим потягом. То вже не був потяг, то був корабель на безбережному морі. На ворожому морі. Не знати було як довго їхатимуть і куди прийдуть. Потяг підпихали підгору, сідали і зїзджали згори, бігали по воду для паровозу, по паливо. Начальник потягу лявся і проклинав „цю прокляту землю, де не знаєш що станеться за годину“. Червоноармійці все більше бунтувались і матюкали на власний уряд: їм допікав голод і непевність, бо нераз виростали перед ними малі стації спалені, чорні, порожні. Часами заграви й дими розгортались то ліворуч, то праворуч.

Упорніков занепокоєний придивлявся до Фінкельштейна: комсомолец мовчав, блід, худнув, мав щось аскетичного в очах.

Коло Бірзули потяг довго доганяла повстанська кінна дивізія Ткаченка, колишнього вантажника з херсонського порту. Вдалось відстрілятись.

Тільки до останнього вагону вдерлися кіннотчики Ткаченка. З почуттям безсилости дивився Упорніков разом з іншими, як викидають тіла його забитих земляків з вагону, як плюндрують вагон. В кінці вагон загорівся і ледве з труднощами його відчепили. Але він ще довго біг за потягом, зяючи огнем і димом, як пригадка, як погроза...

Ах, як поволі плентався потяг, як часто зупинявся, як непривітно було довкола! Фінкельштейн прислухався. Вночі глухо озивались простори, озивались потужні, громаденні струни натягнуті через цілий степ. Вони здригались, зазвучавши, і в тім глибокім звуку тряслася, як пилінка, людина, не знаючи: звідки це, що це, куди кличе це, щось, що сповнює небо і землю?...

Одної ночі Фінкельштейн раптом почав сперечатись з Упорніковим і сказав гаряче до вуха приятеля, так мовби до мозку, що „революція гине“. Доводив пристрасно, пригадував останній восьмий зїзд партії, де з затисненими кулаками кидали партійці один одному в лице — „нас бють, нас бють“. Пригадував пристрасні крики скиглення раненого Леніна...

— Ми не втримаєм України, і так з п'ятидесяти губерній маємо тільки сім. Слухай Упорніков, один шлях — умерти з музикою. Умерти, як умирали паризькі комунарі. Тут умерти, де вже нас стільки пропало... Ах!

Фінкельштейн зойкнув і застиг, вмовк зляканий власним внутрішнім зойком.

— Кинь, Льово! — сказав Упорніков хмурно. Потім лежав цілу ніч і думав про Фінкельштейна,

він чув, що недовіря зростає в ньому проти його волі, а Фінкельштейн знов зробився немовним.

Це трапилось, як потяг уперше зупинився за Балтою. Не вистачило і палива, і води. Біжучи втретє з відром води Упорніков зауважив, що Фінкельштейна нема.

В густім надвечірнім повітрі, сизім від пилюги, леліяли направо горбовини, а між ними — дерева. Упорніков почув в собі голос, що то туди, недалеко втік Фінкельштейн. В ньому все закипіло, йому здалося, що то непослух, що то бунт. Він ішов, підбігав важко, по салдацьки. Прикусив нижню губу, а руку тримав в кишені, на нагані. Ішов, забувши про потяг.

Між горбовинами стирчали темні хрести покиненого кладовища. Над хрестами кілька високих, старих тополь дзюркотіло одноманітним, безконечним шелестом.

Щось торкнуло Упорнікова, він забув про гнів — лицем до землі на цвинтарі лежав Фінкельштейн.

Обійняв горбок старої могили, порослої густою травою. Лежав нерухомо, тільки пальці дивно безпомічні і швидкі шарпали, рвали траву. На ступання товариша підвівся — і став навколішках. Його лице чорнооке й виразне було мокре від сліз.

— Боїшся? — спитав його Упорніков.

Похитав головою, нічого не сказав, тільки слези рясним горохом ринули з його великих, газеліх очей, — і він пішов за компаньоном до задиханого, довгого потягу в степу.

То було передчуття, бо ще тої ночі на якійсь

малій стації Фінкельштейна забили. Коли Упорніков надбіг, Фінкельштейн лежав зимний, простий, без тіні недавньої безпомічності на лиці. Упорнікову показали вбивців, то були червоноармійці, що ненавиділи жидів. На погрозу Упорнікова, вони мало не вбили його самого, він ледве втік. Дрижучи від обурення й болю, комсомолец прибіг із скаргою до червоного начальника. „Нема часу на такі дрібниці, самі не знаємо чи будемо живі“, — відповів той.

Упорніков затиснув широкі уста, але все в ньому кричало від наглої жадоби помсти. Коли пізніш він обережно підійшов до місця, де лежав труп Фінкельштейна, там уже не було нічого, тільки купка змятих паперів.

І потяг рушив далі.

Минули Голтву, минули Ново Українку, аж ось виринули білі й жовті доми серед запилюжених акацій — Єлисавет.

Над містом панувала важка фортеця з грубими мурами, коло неї вязниця з невеликим подвір'ям. Упорніков сірий і змучений побіг одразу до фортеці, де була чека.

Начальник чеки подивився на нього кривавими від безсонних ночей очима.

— Ви хочете зустрітись з Рубаном? — спитався.

— Так, — сказав Упорніков.

— Чи ви знаєте, що ми самі ледве відстрілялись недавно від зелених тут у фортеці? Тоді мало не ввіймали голову наркомів, товариша Петровського, і забрали в нього печатки харківсько-

го уряду. І ще одно: подумайте, що робите! Самі йдете до Рубана!

— Я мушу виконати своє, — сказав комсомолец. Поможіть мені.

— Може цей папірець Рубана вам придасться! — і чекіст простягнув папір, що „предьявник цього,... дійсно уповноважений штабом революційної, повстанської армії України формувати загін..“

— Ждіть слухної хвилини! — сказав начальник чеки і розвів руками.

Упорніков мовчки вийшов. Дивна сонність опанувала його після смерти Фінкельштейна. Він бачив усе, але йому здавалось, що то сниться. Єлисавет, степи, що причаїлись, навіть, тутешні робітники здавались йому маревом. Часами все здавалось йому домом розпусти, часами — страшною, незнаною силою.

Брат більшовика Зіновева, анархист Зіновев, мав тут свою сильну партію серед робітників. А ті комуністи, що були, самі ділились на кільканадцять напрямів. Упорніков пішов раз на мітинг військомату.

У великій салі повній людей говорили промовці, але їх ніхто не слухав, всі розмовляли голосно, залицялись, і сміх подражнених жінок зливався з клубами тютюнового диму. Між промовами хтось співав пісеньку про Шурочку, пізніше виступила танцюристка з кабарету.

— Вище ножку! — кричали їй з юрби і гоготіли. Упорніков утік.

Вдень часто блукав по вулицях і базарах Єлисавету. Життя тутешнє, здавалось йому на-

хбно розмаїте, нерозумно яскраве. Він ходив мовчки і ждав своєї слухної хвили.

Мешкав у жида — шевця. Звик лежати в нього за переділом на вузькій, ледве застеленій лаві, вдихати запах шкір та шевського квасу, і виводити пальцем по стіні невидимі визерунки й написи.

Ніколи в життю він не почував себе таким самотнім. Він боявся тільки одного, що Рубан не покажеться швидко коло Єлисавету.

Але Рубан сам сягнув по нього.

VIII.

Одної ночі хтось шарпнув за плече комсомольця. Жид-шевець стояв над ліжком Упорнікова: його очі спопеліли від жаху і чорна борода тряслася:

— Вставайте, — забелькотів, — ходіте до льюху ховатись, знов хтось бере місто.

Дійсно, густо лягали постріли.

— Хто? — зірвався на рівні ноги комсомолец.

— Хто знає? може й Рубан...

Упорніков уже був на вулиці. Стискаючи бравнінг в руці, біг навпроти себе. Почував таку радість і зворушення, як перед великим коханням:

— Може й Рубан! — повторював собі щасливий.

Упорніков задиханий, неспокійний біг у напрямку кінної юнацької школи, де стояла залога. Стрілянина обручем стягувалась довкола міста. Раптом здійнялася якби заверюха випалів, а з боку двірця блиснуло, застугоніло і розсипалось марево вибуху.

Упорніков підбіг до незабрукованого майдану коло юнацької кінної школи, але не міг його пересягнути. У світанку з усіх боків по ньому зацокотіли рушничні й кулеметні постріли. Комсомолец сахнувся назад, проклинаючи себе і всіх, повний нетерпеливості і безсилості. Сховався за стовбури акацій і ждав.

Тоді зза-рогу виїхало панцирне авто. Обважиле, зеленкаве, трясучись від пострілів, важко посувалось наперед. Перед ним ворожі кулі взметували дрібні фонтани піску.

Порівнявшись з деревами, де сховався Упорніков, панцирник став. Хтось відчинив дверцята і вихилився в кожущку, обвішаний навхрест биндами набойв.

— А що, — спитався насмішкувато тіней, що стояли за деревами і в брамі, — чи нема серед вас такого, хто вміє кулеметом орудувати? Бо нашого кулеметчика забито.

Вийшов, дріжучи від дивної тривоги, Упорніков. Вийшов, підбіг.

— Я, кулеметчик, — каже. — я вчився, я, товариші!

А звідти з панцирника його під пахи беруть. Беруть міцно, залізною, за плече, як підоймою.

Садовлять, кулемет дають. Під ногами м'яке тіло забитого кулеметника,

— Стріляй, — говорить над ухом голос, а панцирник рушає, — не промаж, це кольтик, не максимка, води з собою не треба возити. Поняв? Тільки ти, браток, не кажи слова „товариш“, бо ми не товариші, браток, ми — рубанівці, ми — брати. Ну, бери більш уліво, бери!..

Ідуть у бік фортеці.

Дзвенить у вухах кров, щемить у серцю, але стріляє по своїх Упорніков, добре, влучно стріляє, — під Царициним учився. Падають люде перед панцирником, за повітря хапаються, за роздерті груди, у сірій пилюзі корчаться пальці тих, що впали.

Ось рідка рострільна оборонців фортеці відступає в браму, за мури. Тоді гранати з панцирника роззяплюють браму фортеці, і в пролом обережно віздить панцирне авто. З їдкою диму й духоти дивиться комсомолец крізь щілину — віконце: утікають незвичайники.

На подвір'ю лежать ранені, трупи. Може лежить між ними і той, що тиждень тому з ними розмовляв?

— Бий, бий їх, браток, — говорить хриплий від радості голос над ухом Упорнікова, — ти, я бачу, хлопець духовитий!

Коли це розриває землю гарматень: під самим муром шрапнель вибухає.

— Гей, братки, — кричить начальник панцирника, — повертай назад. Це Рубанок з вокзалу гатить, братки, це він червону артилерію захопив. Повертай на вокзал, тут уже цих наші докончать. Такий наказ був.

Із брязкотінням задкує панцирник, висувається з подвір'я, суне, тарахкотить вулицями.

До двірця їде. Тут стрілянина менша, але вулиці порожні. Тільки в вікнах — очі людські причаєні. Вздовж вулиць — очі людські тисячами пар за шибами.

А по вулицях, не поспішаючись, спокійні, так

мовби на роботу яку йшли, посуваються люде по двадцять, по тридцять, у кучмах, у козушках, обути справно. Пострілюють, як де що заворушиться. Тількиж місто під їх кроками лежить, припало до землі і дихає.

— Це вже не сон, — думає Упорніков в панцирнику, — це вже не марево. Оце їхне правдиве, їхне справжнє...

Аж ось — і двірець залізничний. Панцирник підїхав і став, замовк коло низьких, камінних сходів широкого ганку.

Виглянув начальник панцирника, виглянув Упорніков.

Одна коло одної — голови. Море спокійне жде. Жде, похитується злегка, погаркує стиха.

Висунувся Упорніков, хоче слово до них сказати і — не вміє. Чуже — все.

Видно: стоїть окремо відділ селян із недалекої Обознівки, Мамайки, Осітняжки, — як вийшли з дому в брилях і полотняниках, так і до бою пішли. Трохи далі якась чота рубанівців вернулася з міста чорна, запилюжена, осмалена вовтузиться, поправляється. Ще далі стоять резерви рубанівські. То ще не справжні рубанівці, поливою спільного життя не полляті, не з'однаковілі, ще по них пізнати — хто і звідки? Видно між ними й рухливого грека з Таврії, і худого Оргієвця, видно і кількох ченців із скельного Сахарнянського монастиря ще в рясах, але вже на конях. Були й ще якісь горбоносі, — може болгари, а може й кубанці, хто їх знає?

Але Упорніков дивиться, — і вони йому однакові всі, однаково чужим дихають.

Тільки придивляється Упорніков, хто рухається?

Надбігали до стації по два, по три — звязкові. Вигукували, махали шапками, блискали білками очей, щирили задихані зуби.

— Завод Єльворті — наш.

— Фортецю — взяли.

— Наші піймали штаб червоний Розмінювать будем. І зникали в широких темних дверях двірця.

З боку привели й поставили полонених: то вже не були живі люде, сірість була на їх лицах, спопелілість смерті.

Стрілянина в місті загасала, а з міста все голосніше гуркотіли вози із здобиччу. Вантажили до вагонів. Упорніков дивився, вантажили пакки з набоями, новісенські гвинтівки ще в довгих деревляних скринях, вкидали нові сідла, вуздечки, остроги. З одного воза зняли мірникові пристрої до муштрової стрільби і вагались: чи брати? Хтось хотів висмикнути собі сідло, — його відігнали.

— Котись, котись далі, не розбазарюй майна, — Рубан не дозволив.

Комсомолец дивився на їх кремінні, південні лица — „Господарі!“ подумав. І чим більше придивлявся до їхніх повільних і певних себе рухів, тим тим виразнішчала в нім глуха до них ненависть. Тож були ті самі, що під Києвом співали йому й Фінкельштейну жорстоке, смертельне „яблучко“.

Упорніков придивлявся до них: ні, це не було марево, ці селяне із Глосос і Громоклеї.

Він почав уже розрізняти окремі відділи, що

стояли в сіряках, шинелях, у брунатних жупанах, хоч то був червень. Один коло одного стояли вони неговірки, плече коло плеча, мов вросли в землю, цупко тримаючи зброю. Тільки час від часу по чийсь сказанім півголосом жарті, перекочувався ними сміх, мовби ікли на мить показали. „Вовки, не — господарі!“ подумав з досадою Упорніков.

І знов йому здалось, що це марево в пекучим сонці загусле, з розпаленої землі повстало, з сірої пилюги зроджене.

Здавалось йому, все тісніш ставали вони, все нетерпеливіш поглядали на широке темне зіво стаційних дверей. Раптом гамір принишк.

З тих дверей стаційних на ганок, повагом, мов із церкви, почала виходити старшина. Дехто з мапою в руці, спокійні, байдужі. Сідали на коней.

За старшиною мав вийти Рубан.

Завмерли кіннотчики на конях, завмерли сіряки, завмерли селяне Лелеківські в полотняниках.

„Він!“ сказав собі Упорніков, визирнув з над панцирника у бік дверей.

І раптом озирнувся, разом з усіма на тупіт. З міста в бік двірця їхав хтось на вороному коні карером. Потім тюпки підїхав до самих сходів.

І тоді назустріч вийшов до нього із темряви — Рубан. Вийшов поволі без шапки, високий, став і дивився на всіх згори. Лице його було темне від диму й пороху, і на тому лиці блакитніли його очі. Він ворухнув устами, але не сказав нічого.

— Батьку, — вигукнув гарячково прибулий, —

Елисавет наш і не наш. Гниле діло, батьку. Висипала жлобня із Явленої, із Злодійських балок — грабіж. Чорно їх, як черви. Красти йдуть.

— Як черви, кажеш? — неголосно повторив Рубан, а всі його почувли. Як черви? — і Рубан мабуть сам побачив стотисячне місто, що роїлось жадібною, безтямною й полохливою червою. Як черви, — повторив ще раз, раптовний гнів і обридження зазвучали в його голосі: — Береж, сину, Ганчарівську сотню; бери Шовкопляса і його сотню, та грахніть обоє карером по главних вулицях, та крикніть, щоб сиділи такі сини спокійно, бо йде...

І тут Рубан глянув на свої каміннолиці лави, а лави глянули на нього одним лицем. І в то лице крикнув — докінчив Рубан гострим клекотом:

— ...Земля!

І в цюж мить той крик знявся з усіх лиць, знявся над дворцем, над містом, над дорогами, полошучи все навколо, все обертаючи в завірюху:

— Земляаа!

Упорніков чув, що голова його тріскає від того крику, він хапав повітря устами:

— Земляаа!

Той крик не вгавав ненаситний, важкий. В тому крику з кількадесять кіннотчиків відділились, один за другим рушили чвірками й трійками, і погнали, мов наосліп у глиб присадкуватого, розложистого Елисавету, жовтого від сонця. „Земляаа!“ чути було ще здалеку і видно, як блищать над головами текучої кольони ясні блискавки оголених шабель.

— Тепер, — каже Рубан неголосно, а всі його

го чують, — тепер можем і ми їхати, ми — влада справжня, ми — земля!

І шапку вбирає, і вже — на коні.

Втягнули Упорнікова до авта в середину: панцирник теж має їхати з усіма тільки не зараз. Дивиться комсомолец крізь віконце - щілинку: от тобі й парада!

Попереду їдуть музиканти місцеві чи з військомату; їдуть у фаєтонах вигідно і грають марша ричастого, дзвонливого, тарабурного.

— Це Синопський марш! — каже начальник Упорнікова задоволено. Той марш усі знають — від Сухуму до Кишеньова.

За музикантами — випростований Рубан на коні, трохи позад — штабовці. За штабовцями кіннота, кіннота, тачанки з кулеметами, знов кіннота, піхота на возах, потім рушив панцирник.

Мовчить місто: трамваї не ходять, люде не не ходять. Зробила порядок Ганчарівська сотня з Шовкоплясом. Усе вищиться місто, росте. Починається вулиця Велика Переспективна.

— Стривай, музика, не грай! — чути голос здалека.

І от у мовчанці, спокійно вливається бригада Рубана у головну вулицю. Вихилився Упорніков, бачить: попереду розгортають прапор великий, жовтоблакитний, як широкий спалах алькоголю. Тільки цокотять, цокотять копита по бруку.

Пішло мурмотіння поміж бійцями.

— Тепер, — каже начальник панцирника, — ударимо, братки, нашу пісню рубанівську. Ех, і пісняж...

А тимчасом село їхало мовчки. Дивилось на

місто, на мури згорда, так як дивиться господар і кіннотчик. Скільки їх тут дібрав Рубан! Були і твердомовні херсонці, що звикли до багатства і машин у полі, були й верткі, дотепні подоляне, були мстиві і запеклі полтавці, і смолюжники, біляві черніговці, ставні таращанці, меткі черкаські. Хуторяне й наймити, вчені й невчені, старі й молоді, — а всі з села.

Іхали на конях урочисто, бундючно, і трохи важко, по селянськи. Вони знали собі ціну, знали, що місто було їхнє.

І раптом голоси піднесли, вдарили і розплекали несподівано на ціле місто мельодію зухвалу, глузливу:

— Оце — я...

Пісню селянина, що кпить з усіх бід і клопотів.

...Ярема —

Га, га, га!

Пісня вистружувалась швидкими, нетерпеливими стружками з під копит рубанівських коней, і бігла як попередження, погроза і кпини.

— Оце я, Ярема,

Мудра голова! —

І на цю мельодію, на її сміх і легкість — обережно поприпадало очима до шиб стотисячне місто. Дивилось який то є його пан?

Дивились урядовці, міщане, недобитки Росії, недобитки комуністів...

Лишень добу був Рубан в Єлисаветі. Від Знамянки зарєвла артилерія большевиків. Обстрілювала потяг рубанівців. Гарматні розривались усе ближче потягу. Тоді в кількох місцях неподалік

Рубан наказав поскладати шпали і підпалити. Обсерватори ворога вирішили, що потяг і міст горить, — і артилерія заспокоїлась. Тоді ешелон Рубана висмикнувся тихцем, а по кількох годинах був далеко на захід.

Панцирник рубанівці залишили, але комсомольця згодились забрати. Упорніков заснув на підлозі вагону, а коли прокинувся: потяг розвантажували. Комсомолец почув в собі нові сили. Ніби помагаючи, ходив поміж кіннотчиками, та не знайшов вдатної хвилі, щоб зблизитись до Рубана.

Тимчасом, розвантажившись, відійшли далеко, над Бог. На його високім березі мали переночувати.

— Буде Рубанок прапори лічить, — сміялись старі рубанівці.

Упорніков слідкував за Рубаном. Був обережний чужий їм і свіжий, — кожне слово про Рубана, сказане в комсомолі, дзвеніло в його вухах. Придивлявся до табору, до варт, до попасу коней. Запалали вогнища: кухарі варили вечерю. Не зводив очей з високої постаті Рубана. Тонко виводила гармонія десь між кіннотчиками.

Окремо від табору, над самою водою запалахотіли два велитенські багаття. Потім Рубан, зівши вечерю, пішов своєю швидкою, підскочною ходою в бік вогнища. За ним щось несли.

Серце почало битись міцно аж до болю в грудях комсомольця. Він знав, що має робити, — тепер прийшла хвиля виконання.

Притиснувши до грудей малу кавалерійську

рушничку, він висмикнувся з табору в вологу, надричну темряву. Упав на траву мокру і теплу ще від денної спекоти і поповз, не зводячи очей із далекої фігурки Рубана.

Ярком спустився над саму воду. Раптом голоси, вогні і рухливі тіні, і приглушений гамір усе ввірвалось, як бубоніння сну. Безшумним пологом-змією пливла течія і тільки денде терлася магкою лускою об гранітові стрімчаки берегів.

Але недалеко блимнуло світло двох вогнищ Рубана.

Бредучи водою попід навислого стіною берега, комсомолец зближався до них, що кривою загравою вгорі розсвітлювали ніч.

Комсомолец брів обережно, хоч його згорі напевно не було видно. Коли дуже близько коло нього заколихались блискучими пір'янами відблиски вогнищ на воді, — він зупинився й слухав.

І дивився. Велитенська сільвета Рубана, що сидів обронзовлений огнем, була майже над головою Упорнікова. Кілька метрів над його головою.

— А тепер, — говорив Рубан, урочисто мнувши слова в устах, — яка часть?

Адютант навстоячки розгортав червоний прапорець. Читав: „Імені французької компартії кінний полк Н. Н.“...

— Так тут написано? — Рубан смакував назву в думці, потім читав склад за складом: „французької ком-пар-тії“, потім довго дивився на тканину, говорив до неї з гнівно: „а... знаєш?“ Потім відвернувся й кинув спокійно: — В вогонь.

Прапорець задимів, спалахнув і розсипався, здригаючись.

— А тепер, — говорив далі Рубан урочисто, — яка часть?...

Упорніков уже не слухав, мостився, щоб йому зручніше було стріляти. Він примірював рушницю до плеча, — було за стрімко стріляти. Він відступив трохи. Тонко дзюркотячи, перебігали хвилі між його ногами. Він увійшов по коліна потім ще глибше. Все прицілювався.

— А тепер, — почув раптом над собою тихий і лютий голос Рубана, — іще хто?

І Рубан великий, височенний встав серед полум'я. Здавалось, головою сягав до неба.

Упорніков перестав брести.

Вгорі адютант щось відповів.

— Дак хтож проти нас? — почув Упорніков іще раз виразно слова Рубана і почав цілитись...

Та не натиснув на цинкель. Почув, що м'яка лопать широкої течії обхопила його, обернула на місці разом з піском під ногами і забрала з собою: він зсунувся на глибоке місце.

Підносив ноги в чоботях, хотів крикнути, вирватися з виру, видобутись на гору і — не міг. Вода вже несла його.

Вогняні кола і велитенські силвети пропливали в його мізку, недокінчені слова вигукнулися самі і розтанули.

Темрява, і холод, і течія несли його все швидше. Він не вплив більше, щоб ще раз глянути, як високо стоїть над Богом освітлена постать, як стоїть вона серед вогня над бистою і бездонною стихією.

IX.

Третя залізна дивізія у складі трох полків: 7-го синьожупанного, 8-го чорноморського і 9-го стрілецького посувалися в бік вузла Вапнярки. Це був один з відтинків липневого наступу Директорії на Київ.

Між залізною дивізією, Денікином і більшовиками було і досить вільного місця для Рубана. Однак випадок, чи може якась сила потягнула його до своїх. Він виїхав в бік села, Стефанівки, із адютантом і ще кількома. Не доїздячи до Стефанівки, вони згори, з горба побачили, як 7-й Синій полк увязався в бій з більшовиками, із 3-м інтернаціональним, що прибув з під Бірзули.

Видно було як на долоні: поля, горби, невеликий прилісок, і село. Більшовики відбили Українців від села. Видно було як силветки сірі і жовті відхлюпнули від перших хат. Раптом з приліска росіяне підтягнули свою польову артилерію. Чорні стовпи диму виростали серед синьожупаників у відступі. Видно, було як старшини старалися утримувати порядок серед усе безладніших Українців.

— Ех, — заляв гірко Рубан, нетерпеливий і гнівний. Деж їхня команда розвідників очі мала? Артилерії не розпізнали.

Сині відійшли недалеко: видно було серед них все більше опанування, ладу, Рубан все цікавіш приглядався до них.

Раптом сталася несподіванка.

Кінна сотня Українців, низько пригнувшись до лук сидел, зірвалася зі свого місця. Минули свою

піхоту, що почала зупинятись. Погнали через пагорби.

— Йй—Бог! — скрикнув Рубан — на артилерію розігнались! Добрі хлопці!

Дійсно, сотня вирушила в атаку на батарею. В тій їхній атаці несамовитій і відважній було щось із звинності стадка риб в ріці. Шлики їх шапок тріпотіли на вітрі, — вони линули. Кілька чорних стовпів димів-розривів не спинили їх льоту. Не чути було здалека їхнього „Слава“, видно було лишень тонкі блиски їх шабель, що виринули над головами большевицьких артилеристів.

Гармати здобуто. Ще мить по сусідніх полях порозсівалися групки втікачів. Сині здобули Стефанівку.

Уже військова лікарка Синіх в своїй чумарці верхи обіздила поле, збираючи ранених.

— Ну, братва, — за мною, — Рубан дав острогів коню і перший почав спускатися з горба, за ним штабовці.

Іхали до Стефанівки.

— Лука! — гукнув Рубан до адютанта, — ти з ними переговорюй. Скажи їм: Рубан приїхав, їхня кров.

Сто кроків ще zostавалося до найближчої хати. Звідти виїхала застава синьожупанників.

— Ідь ти! — сказав Рубан до адютанта, Луки Семеновського. — А я тут постою.

Він важко дихав. Немов кінь, що спинився гризучи удила. Дивна річ, він йшов до своїх, а його огортав страх і тривога.

Лука Семеновський підіхав до застави і сказав, що полковника хоче бачити Рубан.

— Який такий Рубан? — спитався задиркуватий синій підстаршина, і вилаявся. Одно бачу, що хорошу кобилку має. Під моїм сідлом кращеб їй бути, як під твоїм таким - сяким бандитом.

Лука Семеновський з жахом обернувся до свого начальника, але вітер не доніс туди слів бунчужного, — Рубан стояв, мов вріс із конем у землю тільки лице його блідло від очікування.

Цьогож вечора сидів в штабі дивізії при розкладених на столі мапах. Дивився на їхні відзнаки, виголені рухливі обличчя, слухав фахових виразів — і душився від власного устаточнення.

Не хотів мовчати, заговорив. Але побачив підсмішки із своєї кострубатої мови.

Може то не були підсмішки, може йому тільки так здавалось, він сам не знав, — але раптовна скаженість закипіла в ньому. В цю хвилину він почув себе лявиною ненависти. Хотів вилятися і втікати. Але здержав себе. Він хотів показати, що він теж начальник, хоч іншого типу.

Обережно зза пазухи вийняв осмаленими пальцями клапоть сірого, грубого паперу до загортування.

— Ось моя мапа, — сказав зпишна, — тут усе видно, — не намазюкано дрібненько, як там у ваших мапах. І намочивши в устах чорнильний оливець почав показувати.

На папері товстими лініями були виведені ріки: Інгул, Бог і Дніпро. Поміж ріками були розсіпані великі й малі хрестики. Рубан знав їх значіння:

— Оце Єлисавет — моя столиця. А оце, дивіться, два куці біля могил, — тут я Ворошилов-

ських козаків узяв. А оце балка з колодязем — ховатись добре.

Дивився на старшим переможно.

— А оце сім стіжків, де бились два дні. Усе видно, не так як у ваших мапах.

Оговтався. Пізніш почав, навіть, сваритись:

— Який „відтинок“, який „лобовий удар“? Ви кажіть, куди йти з бригадою, а не „відтинок“! — бурчав.

Вернувшись до своїх, Рубан оповідав Семеновському про все, що бачив. Дещо похвалив, але штабовців виріжнив і назвав „гадюками“

Від того часу він пристав до армії Директорії, але його самого не можна було вважати командиром регулярної частини. Він ненавидів канцелярію і папери. В донесенню до штабу дивізії про стан кінського запасу бригади — подав глузливо: „мається дві сліпі кобили і один кривий жеребець“

Взагалі Рубан не любив штабів. Папери, що діставав, нераз тільки хвилинку задуманий тримав в коротких, куцях пальцях, потім, не читаючи, м'яв і ховав до замаخورеної кишені вибіячатих штанів.

Рубан ненавидів постачання і постачателів. Вони скрізь слізнялись, до всього чиплялись. Вони, коли розлягалось стуготіння гарматних вибухів і тріскотіння кулеметів, коли вози з раненими сунули від поля бою, і задихані, оскаженілі з нетерпеливості, підстаршини приїздили до бази з одним вигуком: „Набоїв!“, вони, постачателі дивились байдужо, оглядали папери, посвідки, перевірявали підписи, і вкінці могли навіть спитатись підозріло: „А деж печатка частини“?.

Тимчасом по місяцях великих боїв з більшовиками, надійшли ще важчі місяці боїв з царськими офіцерами..

Рубан пішов з радістю на цього нового хоч і краще екіпованого ворога. Командувач південного фронту Деникінців на його бравурні атаки й немилосердя — відповів виріжненням у денному наказі бригади Рубана „При зустрічі з вищеназваною бригадою, — писав генерал Н. — наказую: в полон не брати, бити аж до знищення“.

— Я партизан! — сказав Рубан гордо, довідавшись про це. А хто кого знищить, то побачимо!

Тимчасом знищення прийшло з іншого, несподіваного боку. Що правда в тому, що сталося тим разом Рубан сам не був винен.

Він тільки послав до Вапнярки кількох своїх козаків із старшиною по набої для бригади.

Там їм відмовили. Тимчасом рубанівці побачили, що на сліпому торі за стацією стоїть потяг, і в тому потязі є вагон амуніції під охороною вартових. Переждати до вечора і підпоїти вартових їм удалось легко. А тоді вже в густій безмісяшній сутені хлопці Рубана самі зірвали печатки, розбили і навантажили собі на тачанки скільки могли скринь. Потім, щоб усе було в порядку, повкидали п'яних вартових до вагону, завязали засуви дротом і втікли до своєї частини.

Коли Рубан вислухав їх оповідання, — вибухнув. — Дак, щож ви бісові діти, замки ламати здумали. Бригаду Рубана паскудити хочете.

Схвилюваний, передчуваючи біду, ходив по хаті. В кінці надумався. Подивився на цілу п'ятку

червоних, і зіпрілих хлопців в очікуванні. Вони вернулись веселі, з піснями, та тепер зустрівши його немилгливий погляд, трохи поблідли.

— Хлопці, — сказав Рубан, — погане ваше діло.

В цей час вартовий пропустив ще когось до Рубана. Увійшов високий старшина в уніформі штабовця, за ним просовувався трохи збентежений адютант Лука Семеновський.

— Згідно з наказом, пане полковнику...

— Ні! — Рубан гукнув і не дав йому докінчити, вхопився за лівую рукою за ремінь свого поясу — це він робив завжди коли стримував себе, — ні, я своїх хлопців рострілювати не дам.

— Та я маю наказ про заарештування ваших людей за самовільство. Я для цього сюди приїхав.

Рубан поглянув скося і хижо на того, хто смів порядкувати в його частині. Рука його мимоволі сягнула до шаблі.

— В своїй частині — я господар.. — кинув неголосно, але з таким притиском, що старшина ввірвав мову.

Стояв і дивився на Рубана і починав розуміти, що властиво життя його в небезпеці.

А Рубан думав голосно далі:

— А нащо вам, мої хлопці? Що трохи напаскудили, то вже їх і розмінювать?...

Раптом обернувся до присланого старшини спиною, і почав підходити до них, до бешкетарів. Спинився і став розглядати хорунжого Кравця, повновидою, темновусого і з поглядом як дитина, і чотирох козаків; Федька, гусарина Митавського полку з кульчиком в вуху, Андрійченка і Карася, не-

давно раненого в руку. Дивився на всіх, як батько.

— Ну, — сказав, дивлячись їм просто в очі, — хлопці, напаскудили, трудно треба й честь знать.

І іншим тоном:

— Скидай штани.

Реміння поспадали на підлогу. Старшина-штабовець зніжковів.

— Ставай в ряд. Перед столом.

Старшина-штабовець відійшов на поріг, приглядаючись. А вже Лука Семеновський подавав шомпола.

Рубан перехрестився, плюнув в долоню. Пригнув першого до столу хорунжого Кравця. Одною рукою придержував плечі, а другою бив:

— Ти, — приговорював, — ти знав, що робиш. Тиж старшина, ти вчений військових порядків. Тобі дам двадцять, бо ти їх водив, а не вони, несмислені. А вони по пять дістануть.

Хорунжий Кравець не ойкнув, тільки на тілі його багровіли й синіли пруги від ударів! Рубан бив добре.

— Вставай! — сказав Рубан.

Хорунжий не ворухнувся.

— Вставай! — сказав Рубан.

Хорунжий встав, і пішов, тиняючись. Збілів трохи. „Спасибі, батьку“! сказав у дверях здавленим голосом і вийшов.

Потім повиходили по одному й інші.

— Ну, — сказав Рубан до старшини-штабовця, — бачили?

— Бачив.

— Той розкажіть там у себе у штабі дивізії

що бачили. Отак Рубан своїх карає. А розмінять не дам.

Старшина вийшов мовчки.

Та справою нападу на Вапнярку на вагон ГУГША зайнявся Прокурор Военно-Польового Суду. Від Штабу Дієвої Армії приїхав сотник Сербецький з наказом для Рубана здати бригаду, а самому прибути до штабу. В разі супротиву Сербецький мав уповноваження арештувати Рубана.

Ці уповноваження зустріли в дивізії з усмішкою. Ввечері старшини зібрались до хати Сербецького.

— Хиба, що намовиш Рубана, щоб сам себе арештував, бовкнув товстогубий, чорний Ломоніс-Немира, що знав Сербецького ще з Києва і насупився.

— То добра душа, — вибухнув невеличкий поручник Палагута, колишній учитель, — я йому книжки приносив про Україну, він багато навіть довідався від мене.

Сербецьки мовчки дивився на обох старшин з понад високого малинового ковніру штабовця. Ані в його римським профілю, ані в глибоко вкритих темних очах не було неспокою, він був тільки трохи здивований.

— Він так само бореться за Україну, як і ми, — гарячкувався дрібний Палагута. Він ніколи України не зрадив.

Сербецький, німуючи, знизав плечима.

Злегка закашляв і промовив, важучи слова, і присутній тут полковник.

— Він уміє нищити, — сказав, не дивлячись на нікого. Його бригада давала раду, навіть, отрядові

Шкури. А на дещо треба подивитись крізь пальці. Трудно, ми в нашій історії завжди мали мальовничі, з польотом природи...

Полковник затримався, — і він, і всі старшини з німовним запитанням глянули на Сербецького. Він, вони знали, скінчив українську дипломатичну школу, але не поїхав за кордон, а пішов в хвилю небезпеки на фронт. Його шанували, і тепер чекали поважного слова.

Та Сербецький мовчав. Він майже заплющив очі і слухав. Гострі холодні риси його освітлювала свічка на столі.

Тоді знов вибухнув Палагута:

— Як ви його забере, йогож там засудять на ростріл.

— Ет, — додав Ломоніс-Немира, — і так не візьмеш його, от тільки будеш ловити вовка в полі.

Сербецький встав, морщучи чоло. Встав гнівний, широкі груди його важко віддихали. Стримувал себе

— Що нам право натур, — сказав майже мстиво, — нам потрібна ерархія. Я не знаю, чи його ростріляють, але знаю, що Рубан мусить слухатись, мусить їхати.

Запалювався все більше:

— Ми мусимо все стягнути в свої руки, все в Україні, хочби й найживловіці, наймальовничіці природи.

І поклав, як камінь, на стіл затиснений кулак.

— Все. Бо перед нами — великі завдання. Мусимо своїх Рубанів обтесати і пристосувати. Час минув на романтичні дикости. Все мусить бу-

ти з'оране, розбудоване, розпляноване. Розбудуємо залізницю, розстелемо шосе, все зв'яжемо, спогучимо в одно. Над ріками і багнами мости кинемо. Обудимо місто, обудимо село, — дамо пульс швидкий, неблаганний. Досить стріхи — бляха буде на селах. Досить вишневих садків, — навзаводи візьмемо всіх, як коня. Виструнчимо села над шляхами.

— Хати переставиш? — буркнув Ломоніс.

Сербецький не звернув на нього уваги.

— Отже, — сказав, — буду з Рубаном розмовляти ще три дні. По трьох днях поставлю питання руба — чи він з нами, чи він проти нас? Коли поїде зо мною, — сам його буду боронити в штабі.

— А як не поїде? — спитався Палагута.

Сербецький звів на нього гнівні очі, подивився уперто і нічого не сказав.

Потім говорили на інші теми і розійшлись.

Коли Ломоніс з Палагудою проходили коло одної з хат, почули голос Рубана.

Ломоніс сіпнув поручника і обидва потишеньку підійшли до освітленого вікна.

Там трохи підхмелений Рубан скаржився комусь:

— Я своїх хлопців не дам с..... синам, постачателям, розстрілювати. Мільйони з собою в касях возять, а моїм хлопцям на святе діло набоїв не хотіли дати.

— Нда, — відповів тягливий голос, — а самі деникинцям цілі два вагони кожушок англійських і рушниць залишили під Гайвороном.

— А під Гайсином що було, — підхопив Ру-

бан, — всі знають. Цілий вагон з грішми і то не лопатками, а гривнями — спалили. В тупець загнали, не дозволили й розвантажити. Одно слово — зрада. Скрізь бачу — зрада.

Раптом голос його спалахнув.

— Виведу я їх, постачателів і штабовців, на чисту воду! До самого Пеглюри поїду. Скажу: батьку! дивись яка тут зрада. Скрізь непорядки, відступи, ми без грошей, без одежі—через них! Усе розкажу, як на сповіді. Побий мене Бог, коли не розкажу по правді, я — бідний партизан!

І почав лаяти знов постачання і всіх тих урядовців, що на його думку, боягузи і туподуми; марнували все добре, що зробили славні партизани.

— Чули, — сказав пошепки Ломоніс до Палагути і позіхнув, — невесело буде Сербецькому з таким ділом мати.

Так минуло три дні.

Вечері третього дня принесли Рубанові урядовий пакет. Він розкрив його і почав читати, водити заскорозлим пальцем по тонких рядках. Прочитавши, сів.

— Читай ти, — сказав до свого ад'ютанта, Луки Семеновського.

Той прочитав голосно, повільно. І кожне слово підносило Рубана, як пружина. Його молода жінка, що з нею він недавно оженився, із жахом дивилась на нього з кутка. Всі м'язи, кожний в'яз його тіла тремтів від напруження, очі його блищали, нараз він витягнув з пихов до половини шаблю, похилився вперед, завмер із розхиленими устами. Так, неначе закликав до себе своїх хлоп-

ців на поміч. І раптом сів загаслий, ніби сонний.

— Читай, ще, Луко, — сказав глухо.

Лука Семеновський, худенький і малий, читав іще втретє, іще вчетверте... Читав і дивився в очі своєму начальникові, що той скаже. Думав: дак щож там Рубанок роздивляється — вдарить на них і — гайда в степ! Ще колиб старорежимні війська, дак страшно, — а то якісь синьожупанники, стрільці — вдарить тай годі...

Врешті, уста Рубана заворушилися, — він повторював слова, що були в папері, присланім Сербецьким. Повторював слова наказу: „...для добра України і її народу маєте зявитися і здати окрему, кінну, повстанчу...

І опускав голову нижче, нижче. Не можна було вхопити погляду його очей.

Він не піде здається до своєї бригади, — думав Лука Семеновський, приглядаючися до Рубана, — він дивний сьогодні. А шкода, сотня Шовкопляса одразуб зробила тут порядок із цими надутими штабовцями.

...для добра України і її..., — все нечутніш повторював Рубан і нараз вхопив себе за голову і зачяк. Шипіла і тріщала свічка на столі. Тихо сиділа жінка Рубана на покуті.

Лука Семеновський навшпиньки вийшов з хати...

Удосвіта малий поручник Палагута із грекуватим Ломоносом і білявим, худим поручником Болянським прибігли до Сербецького. Той обудився відразу, і як був напіводягнутий, у розстібнутім мундурі сів на ліжку.

— Рубан утік сьогодні вночі.

— Багато забрав із собою?

— Чотириох чоловік і жінку.

Палагута додав радісно:

— Всі його люде із старшинами і штабом перейшли до нас. То — добрі кіннотчики. Стійкі. За Рубаном аж плачуть, але — наші. Кажуть: зрадив нас Рубанок. Придадуться нам люде, правда, пане сотнику?

Та відповіді не отримав. Сербецький сидів, упершиися зором в підлогу. Згрідливо мурмотів собі під ніс: — Люде, люде... Люде — сіно, люде — солома... А от косарь пропав, косаря мені дайте... Пастуха до овець дайте.

— Думаєте, що треба вислати когось за ним? — спитався Ломоніс-Немира, пожовуючи товстими губами, теж у роздумі.

Сербецький шарпливо підвів голову і глянув на трох старшин.

— Він же втік, властиво, від арешту, — пояснив невгомний Палагута.

— І хто знає, — додав білявий Болянський, — чи не збере знов когось, і чи не піде проти нас?

Сербецький подивився суворо, просто в очі старшинам. З притиском, з розвагою вимовляв:

— Він уже не збере нікого, панове. Замок його порох. Ми присутні при його найбільшій поразці: він утік від власних людей.

Потім очі його зясніли по дитячому, він таки чув симпатію до Рубана:

— Що там довго балакать, — я його розумію,

— сказав з докором, дивлячись понад голові присутніх, і розпружив широкі груди: — Я сам степовик. Тут і мої діди чумакували. Що воля, — то велика річ. Гей, не легко мати до діла сильним людям із нашими урядовцями, інтелігентами, параграфіщиками.

І раптом велика і прикра думка заясніла на лиці Сербецького. „Але нащо він так зробив?“ болісно розвів руками. Перестав бачити старшин.

Встав і, застібуючи мундур, почав розмовляти, як трохи несповна розуму, — сам із собою. Неначе дві людини розмовляли в нім. Перша складала гарячковий звіт.

— Я переконував Рубана, як міг. Цілі два дні був я з ним. Цілі дві ночі сидів я в його хаті — (старшини переглянулися, вони не знали про це), — розповідав йому про великий світ, що перед нами, Українцями, виростає. Розповідав йому, що часи чумаччини й козаччини минули — (Сербецький говорив усе голосніш), що немає для нас більшого завдання, як утвердитися на нашій землі, вгризтися в цю землю, встановити свою справедливість. Оповідав йому, як свій своєму, що ми тут серед людського моря, підчас найнебезпечнішої бурі, що мусимо опанувати стихію для держави сильної, найсильнішої... І він!

Сербецький спинився гнівний. А тоді хтось, мовби інший, сказав його устами зимно і гірко:

— І він мені не повірив.

Нетерпеливий Палагута перервав мовчанку: — Рубан зоставив свій заповіт, — і поклав на столі папірець, писаний великими, дитячими „горобцями“

— Читайте поручнику! — сказав Сербецький, стоючи вже в дверях.

Палагута прочитав напис збоку: „Нехай Сербецький передасть це батькові Петлюрі“, і читав далі: „Батько Петлюра! як я бив проклятих зайдів, большевиків і денікінців, так і далі битиму. А з зрадниками, штабними і постачателями, мені не по дорозі і ти їм не вірь. А як я поляжу, то мене лихом не згадуй і жінці вмерти з голоду не дай. — Рубан“.

Сербецький слухав: і біль, і гнів боролись на його лиці.

— Я вам скажу, панове — процідив крізь зуби, — з Рубанами можна булоб будувати імперії.

І вибіг, не зачинивши за собою дверей. Цілий тиждень не розмовляв з ніким, ходячи з руками в кишенях коло табору. Провадив з кимсь безконечну розмову, просив когось і комусь погрожував безнастанно.

Х.

Останками сил Рубан поганяв пару гнідих коней запряжених у возі, де сидів із мовчазною жінкою. Кричав і підганяв чотирох вершників, що втікли з ним. Їхав порожніми, осінніми полями. Проклинав чиюсь зраду, лаявся, хрипів, знов проклинав брак одежі, амуніції, і гнав, гнав. Часами крик його, його лайка були така несамовита і безнадійна, як того, хто заблудився в метелицю.

Так минуло години дві. Раптом він підвівся кілька разів на возі, силкувався щось промовити, забелькотів і впав горілиць на віз, на сіно із чер-

воним полум'ям на щоках, із блискучими очима, з безсило розкритим, як риба на березі ротом.

Тоді злякана жінка і похмурі товариші, а серед них адютант, побачили — він має тиф.

Тодіж адютант, Лука Семеновський, із колишніх писарів подумав, що тепер хворий Рубан є ставкою в його руках, і тодіж обережно почав думати: скільки зможе він дістати за цей свій кон у грі, і в якій саме грі?

Холодом віяло з полей, — два дні тому дрібнесенький сніжок притрусив груди і — зсірів, за-смічений. Хмари зимові, хмари обважнілі снігом змінялись і бігли в' подувах морозного вітру.

— Кудиж тут їхать? — промовив ніби байдужо, а однак хитро Лука Семеновський до трох рубанівців, що їхали кінно за возом. — З такою їздою в груди замерзнеш.

І коли ніхто не відповів, подумав, що він зможе легко перепровадити свій плян.

Їхали до вечора, а надвечір усі були змучені голодом, тяжкою їздою манівцями, криками Рубана в маячінню. Зрештою, почала маячити й його молода жінка.

Прівіяло димком — близько було село. Не обминали його. Забрехали з виляском собаки. Назустріч їм виїхала застава з трох озброєних вершників. Лука Семеновський пізнав малинові кашкети Дроздівського полку Денікіна.

— Я добре їх вів, — подумав Лука Семеновський, — а тепер...

— Тепер, братва, — піднось руки вгору, — крикнув, давлячись від схвильовання. Досить на-

іздились! — і відскочив кінно вбік, поклавши руку на револьвер при поясі. — Піддаємося!

Ні, ніхто не виступив проти нього. Троє Рубанівців піднесло руки.

— Кидай винти на землю! — кричали Дроздівці.

Рушниці селян полетіли на землю.

— Хто з вас старший? — питались Дроздівці.

— Я, — сказав Лука Семеновський, швиденько відкашлявся і оглянувся на запаморочене тіло на возі, що викрикувало в маячінню слова і жалібні, і сердиті: — Я привіз до пана генерала Н. — бандита Рубана!

— Веди їх до начальника гарнізону...

— Рубан? — здивувався приємно генерал Н. в своєму кабінеті, отримавши від начальника гарнізону телеграфічну відомість. — Сам прийшов до нас? То дуже добре. Здібний боець! Скільки він знищив і наших, і большевиків. Треба прийняти його, як гостя, треба прихилити на наш бік, — він нам придасться. Я сам постараюсь про це. Зрештою, — усміхнувся до адютанта, — цікаво подивитись на Рубана, цікаво.

Встав ізза столу, заклав руку за спину, і почав диктувати до апарату:

— „Вжити всіх заходів, щоб затримати Рубана по наших боці“...

В селі Стовпятах, в одній із хат лежав нерухомо на лаві хворий Рубан, в кутку на другій лаві — мовчазлива його жінка. Тільки Лука Семеновський прислухувався до їх нерівних віддихів, пив чай, пив молоко, їв пухкий хліб і ждав, що буде?

Почув Семеновський: заскрипіли кроки кіль-

кох людей на снігу, порснули нерівно вигуки, — у місяшному світлі там надворі когось вели вулицею. Проходили близько.

— Гей, — сказав один із тих, що його вели, сказав голосом і тужливим, і насмішкуватим, і ридальним. — Гей, прощай, Рубане, Рубаночку, гей, прощай і ти, ясний місяцю, в останнє на тебе сплзираю!

— Гей, прощай, Рубане, Рубаночку! — крикнув із цілої сили коло самого вікна той самий ридальний голос.

— Малчі, хахол! — ударив хтось кольбою, і тоді вже тихо тихесенько щось зойкнуло, схлипло: „Ой, Рубане, Рубаночку!“ — і стало тихо.

— То ваших трох бандитів рострілювать ведуть, — підійшов вартовий до вікна Луки Семеновського.

І Семеновський оглянувся за себе: чи чує ще Рубан гукання своїх „добрих хлопців“?

Дивна річ. Рубан перестав маячити і сів на ліжко. Сів, не говорячи нічого, і дивився поперед себе каламутними очима. Такий був, мов страшний звір, що виходить із печері.

Лука Семеновський злякався. Переляк так міцно вхопив його за горло, що він не міг говорити.

— Він же хворий, він же в моїх руках, — заспокоював себе, а однак не міг зустрінутися з поглядом Рубана, і не міг сказати слова. Не міг рушитися тільки відводив неспокійно очі.

— Дай молока! — сказав ледве чути Рубан.

Лука Семеновський закомашився, заметушився, підбіг, приніс теплого молока і хліба начальникові.

Рубан їв поволі, пережовував мляво, крихти висіли на його коротких вусах.

Щось застукало в двері. Ввійшов хтось голе-ний, з усмішкою, з непорожніми руками.

— Маю честь з'явитись, ваше високородіє.

Рубан поглянув на нього, на його денікинські відзнаки, не перестаючи жувати. Хотів сказати „Ти хто?“, а потім подумав „Сон“ і жував далі.

— Як ваше здоровля?

— А тобі яке діло? Ти хто? — байдужо спитався, не дивлячись на нього.

В кутку, в поспіху сіла на своєму ліжку — жінка.

— Я, бачите, — фельшер. Господін капітан питаються, як ваше здоровля?

— Фершал, а морда в тебе лисяча, поганая.

— Не ходить мій чоловік, — заговорило раптом із темного кутка, — слабкий він. То я кажу, я, Настя, жінка його.

— Нічого, виздоровіє. Одужуйте!

Зоставив ліки на столі і зник.

Рубан задумався. Знов заколивалися стіни, перед його очима, як хвилина тому.

— „Радимий“, — сказав гірко. Шпик, — рішив.

І знов упав на ліжко...

Ліки зробили своє: на другий день він устав і все зрозумів.

В кабінеті генерала сидів і курив жадібно, спершись ліктями на стіл, не дивлячись на денікинця. Генерал ходив по кабінеті, заклавши руку за спину, веселий. Говорив, смакуючи, говорив з любов'ю до власного голосу.

— Я думаю, що після вчорашньої розмови з паном капітаном, ви подумали над усім і будете працювати в нас. Яж зі свого боку ще цієї ночі сполучувався телефонічно з Головним Штабом, — вам дадуть командування полком або так само бригадою. Я не маю сумнівів, що для вас самого ясно в чім ваша помилка, — праця з петлюрівцями. Таж вони хотіли вас рострілять — діло ясне. Вам, правдивому селянинові, не з ними дорога. Перейшовши до нас, ви рятуєте себе і рятуєте тисячі інших ваших братів селян, що перейдуть до вас і покинуть ошуканця, генерала Петлюру. Вам не по дорозі з ним.

Рубан кинув недокурок папіроса під ноги генералові, на килим, — генерал Н. спинився, надувся, зиркнув боком.

— Не, дорога в нас одна.

Рубан хотів встати і сів білий, як крейда.

— Дорога в нас одна, тільки в них зміна засіла по штабах, колиб я добрався до самого Петлюри, миб вичистили цих усих, цих усих...

Він шукав слова.

— Дивне — ваше привязання до Петлюри. Химери, баєчки, кобзи, бандури... Деж йому йти проти самої Росії?

Ні, я проти своїх не піду, — сказав Рубан змучено й байдужно, — то моя кров.

— Це ваше останнє слово?

— Останнє.

І хитаючись, чипляючись за стіни, за одвірки, — вийшов.

Поворотний тиф на зміну з черевним мучив його без жалю. По двох днях він був такий без-

силий і так часто млів, що військовий суд, не викликаючи, присудив його позаочі на смерть до повішення.

Зоставалася ще остання формальність. Одно по другім давали йому впорскування камфори. В його кімнатці чекав широколиций вахмістр з наказом, як тільки вязень прокинеться, брати його одразу в суд.

Очунявся.

В суд привели його і наказали встати, щоб він вислухав присуд.

— Встати! Суд іде! — гукнув вартовий офіцер.

Рубана підтримували, приставляли до стіни, він валився на бік.

— Не можу, — ноги не держать!

Лежучи під стіною, вислухав присуд, пробурмотів лайку і знов зімлів.

Повезли Рубана через Єлисавет, де він колись сам панував, повезли фургоном через усе місто на базар. З ним разом везли теж засудженого Луку Семеновського.

Навстріч їм у широкому фаєтоні, їхав поволі генерал Н.

— Пане генерале, — крикнув жалібно Семеновський, витягуючи шию, — за що мене вішають? Яж зробив вам велику прислугу.

— А щож ти зробив? — повернув голову у кашкеті, як велитенський гриб, генерал і зморщив лоб.

— Я віддав у ваші руки бандита Рубана, — і Семеновський, звівшись, показав рукою на смертельно блілого маячільника в фургоні.

— Сволото! Мовчать! — крикнув генерал, вивірившись раптом. — То для мене він бандит, а для тебе він — твій начальник, твій командир, твій вождь. Повісьте, — сказав генерал до конвоїрів і вказав на Семеновського, — першого повісьте це стерво!

Тому спочатку повісили на ринку в Єлисаветі, несамовитого від плачливого страху, Луку Семеновського. Підійшли потім до лежачого Рубана. Той заворушився, нічого не розуміючи. Йому, безпам'ятному заклали на шию петлю. Він нічого не чув. Йому привязували на груди дощинку, він ледве віддихав. Тіло його зависло безсиле, як тіло мерця.

— Має висіти тут три доби, — сказав денікинський офіцер розводящому. Дивись, щоб ніхто не здер тої дощинки, що генерал казав йому написати. Нехай знають, за що ми його повісили.

Коли обережно підійшли до шибениць Єлисаветяне і Лелеківці, що приїхали до Єлисавету — саме був базарний день — то прочитали:

„Тут висить Рубан, нищитель російських людей“.
